

1.95

ЛЮБОМИР ВИНАР

Андрій
Войнашобешчир

ВИД-ТВО
„ДНІПРОВА ХВИЛЯ”

Р

Л

м. в. торокел

ж. л. 1963

Любомир Винар

АНДРІЙ ВОЙНАРОВСЬКИЙ

історичний нарис

ANDRIY VOYNAROVSKY

Historical Study

by

Lubomyr Wynar

With a Foreword

by

Professor Alexander Ohloblyn

Любомир Винар

**АНДРІЙ
ВОЙНАРОВСЬКИЙ**

історичний нарис

Вступна стаття

Професора Олександра Оглоблина

diasporiana.org.ua

Verlag «DNIPROWA CHWYLA»
München 2, Dachauerstr. 9, Bundesrepublik Deutschland

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»
МЮНХЕН 1962 КЛІВЛЕНД

ПЕРЕДМОВА

Постать Андрія Войнаровського контрoверсійна. Така-ж, як його химерна доля. Така-ж, як Мазепинська Україна, одним з яскравих представників якої був небіж Мазепи. Зрештою, така-ж, як ціла доба барокка, доба «зворушення, розбурхання, сильного враження» (Д. Чижевський) в усіх царинах громадського й людського життя.

Історик не дуже любить такі епохи й таких людей. Мабуть, тому, що вони не легко вкладаються у звичні форми встановлених понять, у тугі рамки визначених приписів і оцінок. Тепло й зимно, добро й зло — надто різні речі, щоб легко сприймати їх органічну сполучку. І саме тому Войнаровський, типова людина барокка, не мав досі свого історика.

Більш щасливий був Войнаровський у світі й світлі літератури. І це цілком зрозуміло. Поет шукає саме того, що обминає історик. Шлях до духа й душі епохи відкритий більше для поета. Поетична фантазія легше знаходить історичну правду, ніж суха аналіза історика. Навіть не треба бути українським поетом, щоб створити такий блискучий і правдивий образ Войнаровського, який дав у своєму прекрасному творі росіянин Рилєєв.

Але саме в цьому була велика небезпека. Історичний Андрій Войнаровський був заступлений своїм літературним портретом, який так вабив і вабить покоління своїх і чужих. Це поезія зробила Войнаровського таким героєм історії, яким він справді не був. Навіть історик піддався його чарові — й Льво Борщак переніс літературний образ Войнаровського в суворий храм історії. А інші історики Мазепинської доби відвернулися від Войнаровського, й після

Авторські права застережені

Тираж 1—2000 прим.

Druck: «Biblos» G.m.b.H. München

ревеляцій Михайла Возняка українська історіографія просто перестала цікавитися ним.

Праця д-ра Любомира Винара нарешті виповнила цю прогалину в історичній науці. Добре озброєний науковою методологією історичного дослідження, молодий історик уважно й розважливо простудіював увесь відомий дотепер документальний матеріал про Войнаровського, критично, за джерелами, перевіряв різні історіографічні погляди — й дав нам першу наукову біографію Андрія Войнаровського на тлі його доби. Під вправною рукою талановитого дослідника, речі нарешті стали на свої історичні місця. Автор освітлив їх ясним, спокійним світлом наукової синтези і втілює свій твір у чітких формах історичної монографії.

Трагічна доля Войнаровського. Нащадок — і по батькові, і по матері — старик і славних українських родів, він змалку був позбавлений і батьківської опіки, і материнської ласки. Під пильним доглядом бабки — ігумені Марії-Магдалини й ласкавою опікою дядька — Гетьмана Івана Мазепи, молодий Андрій дістає найкраще виховання й найвищу освіту, яку тоді, в часи свого розцвіту, могла дати Києво-Могилянська Академія. На нього чекали й князівський титул Священної Римської Імперії, й, можливо, українська гетьманська булава. Але прийшла Полтава, а потім еміграція, смерть Мазепи, розрив Войнаровського з українським екзильним урядом, бурхливе життя на хвилях багаті дядькової спадщини, з усіма його спокусами й небезпеками, де молодий і необачний птах потрапив у підступні й бруталні московські тенета, з яких йому вже не вдалося вирватися. І саме в цей — найтрагічніший момент свого життя Войнаровський виявив справжню силу й велич духа. Він, що знав багато й багатіх, не сказав ворогам нічого, крім того, що вони вже знали. За це вони заплатили йому довічним засланням у далеку Якутію, де серед дикої природи й диких людей мусів довгі десятиліття конати той, кому так багато — й так брехливо — ворожила доля. Але й

за цих страшних обставин він не заломився, не стилив чола перед мстивим переможцем, не сплямував ні своєї особистої гідності, ні свого історичного імення. Неволя зробила Войнаровського таким, яким йому не судилося бути на волі.

Історія шанує не тільки переможців, але — може, ще більше — тих, хто переміг свою поразку. Андрій Войнаровський був тим, хто її переміг. І тому його ім'я залишиться вічно в історії його батьківщини — України.

Олександр Оглоблин

А. Войнаровський

ВСТУП

Студіюючи бурхливу добу «Мазепинського ренесансу», натрапляємо на цілий ряд індивідуальностей, які своєю ідейною настановою не лише сприяли політичним концепціям І. Мазепи, але переводили їх в життя. З цієї галерії гетьманських однодумців і найближчих співробітників вирізняється постать Андрія Войнаровського, гетьманського сестрінка, якому доля на його життєвому шляху не щадила жорстоких ударів.

В українській історіографії діяльність А. Войнаровського насвітлюється доволі контроверсійно — деякі історики вважають його великим патріотом-державником, інші наголошують на негативні моменти його життя. Звичайно, такий підхід підкреслювання самих позитивних або лише негативних рис А. Войнаровського не спричинився до об'єктивної інтерпретації його життя і діяльності. В дійсності майже кожен історичний феномен, кожна історична постать має додатні й відемні сторінки. І лише синтез та аналіз цих двох природних елементів людського життя наближують до пізнання дійсної вартості історичного діяча. Завданням цієї історичної праці — *sine ira et studio* — простежити діяльність А. Войнаровського та правдиво її насвітлити.

Войнаровським займалися українські і шведські історики. В хронологічному порядку слід згадати працю А. Єнсена з 1909 р.¹⁾, в якій знаходимо багатий матеріал Шведського Державного архіву про особу Войнаровського. Згодом І. Борщак, на основі історичних матеріалів Гамбурзького Державного архіву й архівів Французького та Англійського Міністерства закордонних справ, написав студію «Арешт Войнаровського»²⁾. Ця праця послужила історикові до його пізнішого нарису «Войнаровський»³⁾, що появився перед вибухом другої світової війни й дотепер являвся однією історичною монографією, присвяченою сестринкові Мазепи. Документи Копенгагенського, Берлінського й Гагського архівів зібрав проф. В. Алексадренко та опублікував їх В. А. Кордт у Збірнику Археографічної Комісії II, 1916⁴⁾. З інших праць, що безпосередньо відносяться до А. Войнаровського, треба згадати статті І. Сойка⁵⁾ і М. Возняка⁶⁾, в яких маємо чимало нового матеріалу.

Посередньо діяльність А. Войнаровського заторкують усі поважніші праці, присвячені І. Мазепі та його добі. Треба зазначити, що Войнаровський, подібно як Мазепа, став сюжетним матеріалом для творчості чужинців. На увазі маємо «Войнаровський», відому поему російського декабриста Кіндрата Рилєєва (1795-1826), що її переклав на німецьку

¹⁾ Альфред Єнсен, «Родина Войнаровських в Швеції», *Записки НТШ* (Львів, 1909), т. ХСІІ, кн. 6, стор. 170-193.

²⁾ Ілько Борщак, «Арешт Войнаровського», *Записки НТШ* (Львів, 1925), СХХХVІІІ-СХL, 131-140.

³⁾ Борщак, *Войнаровський* — сестринка гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень, Львів: Видавничка Кооператива «Хортиця», 1939. Сторін 157 + 3, з трьома ілюстраціями в тексті.

⁴⁾ «Документы объ Андрееъ Войнаровскомъ и Филиппѣ Орликѣ», извлеченные изъ иностранныхъ архивовъ проф. В. Н. Александренкомъ и изданные подъ редакціей и съ примѣчаніями В. А. Кордта. *Сборникъ статей и матеріаловъ по истории Юго-Западной Россіи*, Київ, 1916, т. II.

⁵⁾ І. Сойко, «Портрет Андрія Войнаровського», *Мазепа*, Збірник II (Праці Українського Наукового Інституту, т. 47 — Серія історична, кн. 6), Варшава, 1939.

⁶⁾ М. Возняк, «Бендерська Комісія по смерті Мазепи», *Мазепа*, Збірник I (Праці УНІ, т. 46 — Серія історична, кн. 5), Варшава, 1938.

мову німецький поет французького роду Шаміссо^{6а)}. Поема Рилєєва вплинула рівнож на концепцію поеми Т. Шевченка «Тризна» (1843), посаної російською мовою, і на його відомий ескіз «Мазепа і Войнаровський».

Ми свідомі того, що дотепер ще не опубліковані всі історичні документи відносно діяльності Войнаровського, зокрема, т. зв. Милерівські папери Московського архіву закордонних справ, якими покористувався М. Костомаров і які вносять багато матеріалу в кінцевий життєвий етап Войнаровського в московських тюрмах і на засланні. Проте, не зважаючи на ці недоліки, ми рішилися опрацювати нову монографію і тим відзначити і пізнати одного з найближчих співробітників гетьмана Мазепи. Його тяжкий життєвий шлях політичного емігранта в деяких моментах дуже близький і зрозумілий українцям, що вийшли з рідних земель під час або по другій світовій війні.

Вважаємо своїм милим обов'язком на цьому місці висловити щиро подяку Проф. О. Оглоблинові за перегляд цієї праці й за цінні зауваги, як також за передмову. Рівнож щиро дякуємо Проф. В. Кубійовичеві й Проф. В. Міяковському за визичення важливих праць з бібліотек НТШ і УВАН, а Д-рові М. Грушкевичеві та Куріневі Сеніорів ім. А. Войнаровського за згоду користатися їхнім архівним матеріалом. Д-рові М. Антоновичу дякує автор за цікаву виміну думок щодо побуту Войнаровського в Гамбурзі. Автор дякує рівночасно Публічній Бібліотеці в Клівленді й Бібліотеці Технологічного Інституту Кейс у Клівленді, Конгресовій Бібліотеці в Вашингтоні, Бібліотекам Колумбійського та Єльського Університетів за співпрацю у бібліографічних розшуках і за випозичення потрібної літератури.

^{6а)} Перший частинний переклад поеми Рилєєва надрукував О. Я. Кониський у львівському журналі «Правда» п. н. «Частина з поеми Войнаровський — переклад з Рилєєва». Львів, 1867. Перший повний переклад поеми «Войнаровський» на українську мову зладив поет Олекса Коваленко в 1916-ому році. (В-во «Просвіта» у Львові). Другий переклад виготовив Святослав Гордінський, що появився у згадуваній монографії І. Борщака в 1939-му році. Найновіший переклад «Войнаровського» виготовив В. Сосюра.

МОЛОДІ РОКИ АНДРІЯ ВОЙНАРОВСЬКОГО

В бурхливих часах української історичної дійсності 18-го століття знищено й затрачено багато документів Мазепинської доби. Не збереглися рівнож родинні документи Андрія Войнаровського, на основі яких можна б було устійнити дату й місце його народження. Народився він біля 1689-го року з третього подружжя Олександри Степанівни, одинокі сестри гетьмана Івана Мазепи. В актах Бендерської Комісії виразно зазначено, що в 1687-му році, в якому позбавлено Івана Самойловича гетьманської булави, Андрія ще не було на світі, а його мати ще не була одружена з Войнаровським⁷⁾. Тому твердження І. Борщака, який у своїй монографічному нарисі «Войнаровський» відносить дату народження Андрія до 1680-го року, треба би відкинути, як і деякі мильні його висновки, пов'язані з цією хибною датою народження⁸⁾.

Мати Андрія спершу була одружена з шляхтичем Павлом Обидовським, гербу «Сулима»; з цього подружжя прийшов на світ син Іван (1676-1701), майбутній козацький полковник Ніженський. По смерті першого мужа, Олександра подружила шляхтича Витуславського, про якого не маємо докладніших відомостей. З цього подружжя народилася донька Маріянна, яка жила при бабці, ігумені Марії Магдалині Мазепиній у Київському Вознесенському монастирі.

⁷⁾ М. Возняк, «Бендерська Комісія по смерті Мазепи». *Мазепа*. Збірник I (Варшава, 1938), стор. 127.

⁸⁾ Цю ж саму хибну дату народження А. Войнаровського знаходимо в Енциклопедії Українознавства, Словникова частина, т. I, стор. 301.

Маріянна, в чернецтві Марта, 1712 року була заслана царем Петром I до Горицького монастиря на Московщині.

Третім мужем Олександри був повдовілий Ян Войнаровський, шляхтич Київського воевідства, гербу «Стремя». Прізвище батька Андрія згадується кілька разів з різними титулами в інструкціях шляхти для послів на сейми 1672-го й 1697-го років. У 1672 р. він був «ловчим Овруцьким» і маршалком сеймика Київського воевідства. В 1676 р. Овруцький ловчий і суддя продський Володимирівський, а в 1684 р. підстароста Володимирівський. Того ж самого року його вибрано земським суддею Київського воевідства, в 1693 році послом до сейму⁹⁾.

Київсько-Волинський рід Войнаровських належав до знатних українських родів 17-го століття. Разом з Немиричами, з якими вони були споріднені¹⁰⁾, Войнаровські були визнавцями й оборонцями аріяства в Україні, й лише згодом перейшли на католицизм.

Ян Войнаровський був ревним католиком. На цьому релігійному тлі прийшло до конфлікту між батьком і матір'ю Андрія, що закінчився від'їздом Олександри Степанівни від мужа. Вона приїхала спершу до старого Гетьмана в Батурин, а згодом подалася до Києва разом з Андрієм і двома пасербицями, доньками Войнаровського від першого шлюбу. В Києві Олександра замешкала в монастирі своєї матері, ігумені Марії Магдалини. Ці події відбулися десь біля 1694-го року. Батько Андрія вимагав повернення дружини й дітей, проте Олександра 1695 р. померла¹¹⁾, і Андрій лишився під опікою Гетьмана й бабки.

На основі заповіту Андрія Войнаровського знаємо, що першим його ім'ям було Станислав, а на друге Андрій^{11а)},

⁹⁾ В. Віднов, «Марія Магдалина, мати Гетьмана Мазепи». Збірник *Мазепа*, том I (Варшава, 1938), стор. 41-42.

¹⁰⁾ Марта Войнаровська була мати Юрія Немирича.

¹¹⁾ *Історичні монографії М. Костомарова*, т. X. *Мазепа* (Львів, 1895), т. I, стор. 33.

^{11а)} Енсен, цит. пр., стор. 179.

вання нової генерації старшини, що відіграла вирішальну роль у періоді гетьманування Мазепи та на еміграції¹⁵⁾.

Займаючи пост префекта содаліції, Войнаровський належав до найвизначніших студентів Академії. Донеслася також вістка, що на врочистому зібранні в Академії 1703 р. Андрій виголосив промову в присутності Гетьмана, митрополита та інших знатніших гостей^{15а)}.

На цьому місці бажано коротко зупинитись над портретом Войнаровського з 1703 року, що його з відповідним панегриком подаровано Андрієві 30-го червня, в день його іменин¹⁶⁾. На портреті представлено Войнаровського як юнака в жупані з хутровою накидкою-делією на плечах, а візерунок з гербом «стремено» обведено вінком-рамою.

Праворуч Андрія стоїть його патрон св. Андрій, що спертий лівою рукою на раму придержує правою рукою хрест. У стіп Апостола лежать символи мудрости-науки, техніки й торгівлі: сова на розгорнутій книзі, люнета, посольська патериця з двома крилами, оплетена двома зміями — символ миру на знак недоторканости, діляльний циркуль і інше будівельне приладдя.

Ліворуч Войнаровського стоїть зморщений, крилатий Хронос, що сперся ліктем правої руки на раму й піддержує нею водяний годинник на довгій палиці та з торбини, перевищеної на грудях, розсіває на землю зерно. З того насіння виростають серед квітів: хоругви, булава, перначі, печатка, ключі, перстні й писарська шкатула з трьома каламарями й пером.

Над символами науки видніє напис «ET ARTE», а над військовими ознаками «ET MARTE», що вказує на зацікавлення Войнаровського наукою і військовою штурвою.

На заднім полі портрету, між апостолом Андрієм і Хро-

¹⁵⁾ Оглоблин, там же, стор. 136.

^{15а)} Н. Петров, *Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киевѣ*, вып. I (Москва, 1892), стор. 280.

¹⁶⁾ Докладний опис портрету подав І. Сойко, «Портрет Андрія Войнаровського», *Мазепа* (1939), стор. 103-107.

носом, молодий окрилений хлопець — символ слави — сурмить в довгу трубу та з неї вилітають звуки-слова: «Fama super aethera notus» і «Par est in Liberis Virtus».

Над головою Слави поміщений герб Мазепи з орденом св. Андрія і під ним напис: «Et fulget et fulcit». Над гербом сіяє св. Дух, а внизу, з обох сторін, образ Матері Божої і св. Івана Хрестителя. Вгорі, в сяєві сонця, вітає сам Христос, обведений написом: «EGO SUM LUX MUNDI».

Під цілим портретом напис: «THEATRUM GLORIAE... ANDREAE WOYNAROWSKI»...

Символіку картин дуже вдало розшифрує І. Сойко, мовляв: «Після закінчення науки в Могило-Мазепинській, як зве її автор, Академії, ждуть молодого юнака і цивільні і військової почесті. Завдячувати це він повинен старанням та опіці своєї бабуні, гетьманової матері ігумені Марії Магдалини, та самого ж гетьмана Івана. Такий власне сенс може мати вміщення з обох боків гетьманського гербу, образів св. Марії Магдалини і св. Івана Хрестителя. Та найцікавішим є той момент, що молодого Войнаровського жде з часом і гетьманська булава. Значить, підозріння козацької старшини, що Мазепа хотів, щоб після нього гетьманував Войнаровський, не були вже такі безпідставні¹⁷⁾.

Автором гравіюри був київський гравер Іларіон Митура, відомий мистець початку 18-го століття¹⁸⁾.

Гадаємо, що найпізніше 1704 р. Андрій закінчив Академію, бо в наступному році був висланий Мазепою у спеціальних місцях, як особистий представник Гетьмана.

І. Борщак, на основі реляції англійського представника в Гамбурзі з 1716 р., описує побут А. Войнаровського в Дрездені, де він мав студювати при кінці 17-го ст.¹⁹⁾ Войнаровський, на його думку, мав перебувати на дворі саксон-

¹⁷⁾ Сойко, там же, стор. 106.

¹⁸⁾ Д. Ровинський, *Подробный словарь русских гравиров 16-19 вв.*, т. I. (СПБ, 1895), стор. 108-109.

¹⁹⁾ І. Борщак, *Войнаровський*, стор. 12-13. (Архів Foreign Office, Реляції з Гамбурга, 1716-1717).

ського електора Фрідріха Августа, одним з найвизначніших дворів тодішньої Європи. Вістка про побут Войнаровського в Дрездені не potwierджується жадними іншими історичними матеріялами та являється доволі сумнівною. І. Борщак рівночасно пише, що на дворі Фрідріха Августа Андрій нав'язав інтимне знайомство з графинею Авророю Кенігсмарк²⁰), приятелькою електора. Звичайно, що 9-літній Андрій не міг у тому часі нав'язувати жадного ближчого знайомства з Авророю — це припущення є звичайною помилкою І. Борщака, який подав рівнож помилкову дату народження Андрія. Дуже сумнівно, щоб гетьман І. Мазепа вряджував у таку далеку дорогу свого 10-тирічного небожа без відповідного почту. Зрештою, сам Войнаровський нігде не згадує про таку подорож і свій побут у Дрездені. Тому вважаємо, що в останній декаді 17-го ст. Войнаровський проживав в Україні й згодом навчався у Київській Академії. Натомість слід зазначити, що вже на еміграції, в пізніших роках, Войнаровський дійсно нав'язав знайомство з Авророю Кенігсмарк, яка посередньо причинилася до його ув'язнення москалями.

Відомо, що І. Мазепа покладав великі надії на свого сестрінка, бажаючи згодом передати в його руки гетьманську булаву. Звичайно, Гетьман не розкривав свого пляну перед козацькою старшиною, знаючи, що кандидатура молодого Войнаровського може викликати загальне обурення. У своїм доносі на Гетьмана до царя Кочубей зазначав, що Мазепа заявляв старшині, що він не буде виставляти кандидатури Войнаровського, мовляв, «вольно Ващъ Мосцемъ будетъ, кого хотѣли змежи себе обрати на той уряд, а Войнаровскій и безъ того на своемъ отчизномъ кутку и

²⁰) Аврора Кенігсмарк, жінка надзвичайної вроди, походила з роду шведської аристократії. Вона була матір'ю маршала Моріса Саксонського, переможця з-під Фонтенуа, прабабукою відомої французької письменниці Жорж-Санд.

на моемъ собраніи можетъ виховатися; а того уряду я и теперь вамъ готовъ уступити»²¹).

Маючи на увазі складне політичне становище України, Мазепа тримав свої династичні пляни в абсолютній тайні. Увага Гетьмана до Андрія значно збільшилася по смерті його старшого племінника Івана Обидовського, полковника Ніженського, одруженого з донькою генерального судді Василя Кочубея. Смерть Обидовського 1701 р. в поході проти шведів, як влучно зазначає О. Оглоблин, «була великим ударом для династичних плянів Мазепи»²²). Ми вповні погоджуємося з нашим істориком, що Мазепа був переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим європейським країнам абсолютизму, та що Гетьман думав про закріплення гетьманської булави за своєю близькою родиною. Проте, що Войнаровському готувалася гетьманська влада, свідчить виразно панегірик, піднесений Андрієві 30-го червня 1703-го р. в день його іменин, на якому побіч інших символів влади видніє булава²³), ознака гетьманської гідности.

Під кінець 1705 р. Мазепа вислав свого сестрінка до царської головної квартири в Городні, де українським уповноваженим від Мазепи був канцелярист Іван Чарниш²⁴). Тоді Мазепа носився з пляном висватати сестру Меншікова за Войнаровського. Спочатку Меншіков погодився на це, а згодом відмовив. Як згадував Орлик, Меншіков сказав Мазепі, що з його сестрою має одружитися сам цар²⁵).

²¹) Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672-1742)*. Огляд його політичної діяльности (Праці Українського Наукового Інституту, т. 42, Варшава, 1938), стор. 9.

²²) О. Оглоблин, «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 ст.», *Державницька Думка*, ч. 4 за 1951 р. і *Батьківщина*, ч. 5-6 за 1959 р.

²³) Соїко, цит. пр., стор. 106.

²⁴) Мазепа й раніше посилав військового канцеляриста Івана Чарниша до царя. Так було, приміром, у 1701 році, коли Чарниш був посланий «в обоз его цар. пресв. велич. над Ружголд» (А. Лазаревський. *Описание Старой Малороссіи*, том I, Київ, 1888, стор. 313, прим. 482).

²⁵) Костомаров, цит. пр., стор. 139.

проте, мабуть, під впливом своєї матері Войнаровський уживав майже завжди ім'я Андрій на першому місці.

Як бачимо, дитинство Войнаровського не було дуже щасливе, якщо йде про атмосферу родинної гармонії і згоди. Юнацький період Андрія досі відповідно не досліджений через брак дотичного джерельного матеріалу. Будучи високоосвіченою людиною, І. Мазепа бажав дати своєму сестринкові якнайкращу освіту. Знаємо, що Андрій студіював «in Atheneo Mohilo Mazeriano Kijoviensi», як це зазначено в панегірику, піднесеному Андрієві 30-го червня 1703 р. в день його уродин¹²⁾. Цю відомість про навчання Андрія в Києво-Могилянській Академії подає рівнож тогочасний німецький журнал «Historische Remarques» від 24. 1. 1704 р.¹³⁾. В Київській Академії Войнаровський займав становище аудитора й префекта Марійської Содаліції. Могилянська Академія в часах Мазепа грала виняткову роллю у формуванні кадрів української провідної верстви. Такі наукові сили, як Теофан Прокопович, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський, давали запоруку високого рівня навчання у Київській Колегії. В тому часі в Академії викладали: теологію, філософію, літературу, математику, астрономію і інші науки. В основному Академія, як влучно зауважує О. Оглоблин, «мала загально-національний характер, охоплюючи всі стани української людности, від гетьманіча до звичайного посполитого»¹⁴⁾. Тут вчилися діти козацької старшини, починаючи з Івана Обидовського й Андрія Войнаровського, Ханенки, Полуботки, Мировичі, Марковичі, Скоропадські й багато інших. В Київській Академії формувалася українська козацька інтелігенція і політична ідеологія Козацької Гетьманської Держави та розвивалося інтелектуальне життя України. Академії завдячуємо вихо-

¹²⁾ Сойко, цит. пр., стор. 106.

¹³⁾ Б. Круницький, «Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу», *Записки Чина св. Василя Великого*, т. IV, в. 1-2 (Жовква, 1932), стор. 309.

¹⁴⁾ Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа* (Записки НТШ, т. 170), стор. 135.

2. Гравюра із фігури з портретом А. Войнаровського

В грудні 1706 р. Чарниш переслав Мазепі записку, в якій згадувалося про московські пляни переформувати Київський і Прилуцький козацькі полки на драгунські регулярні частини. Чарниш заявив, що наочно бачив копію з царського наказу, який ніколи не був зреалізований. З тої нагоди Мазепа виразно заявив гуртові вірних старшин: «якого ж нам добра далі надіятись за нашу вірну службу — і хтож би на мойому місці не перехилився до противної сторони?»²⁶⁾

Проте, справа відірвання України від Москви наразі мусіла держатися у тайні серед найвужчого круга довірених співробітників Гетьмана. Треба ствердити, що час працював у користь Мазепи; звідує надходили вістки й голоси обурення українського громадянства проти поведінки москалів, які знущалися над козацьким військом і над мирними жителями міст і сіл²⁷⁾.

В 1707 р. Мазепа вислав Войнаровського з козацьким полком на допомогу польському коронному гетьманові А. Сенявському на Волині²⁸⁾. Треба зазначити, що думка Сенсена, мовляв, Войнаровський був козацьким полковником, безпідставна. Натомість, як вже згадано вище, на Андрія дивились, як на праву руку Гетьмана. Недаром у реляції англійського посла з Москви Чарльза Вітворта читаємо під датою 28 листопада 1708 р., що «тут усі вважають, що головним дорадником і помічником гетьмана Мазепи був його сестрінок Войнаровський, людина молода, але освічена й здібна»²⁹⁾. Це вирізнення молодого Андрія могло вплинути на численні конфлікти між ним і старшиною, які вийшли на денне світло по смерті Гетьмана.

²⁶⁾ З листа Орлика до Стефана Яворського, «Акты исторические», Основа, 1862, X.

²⁷⁾ Костомаров, цит. пр., стор. 133.

²⁸⁾ Докладніше про польську участь у протишведській війні гл.: Г. Ю. Гербельський, «Русско-польский союз и Жолковский стратегический план», *Полтава*, к 250-летию Полтавского сражения (Сборник статей, Москва: АН СССР, 1959), стор. 63-90.

²⁹⁾ Боршак, «Арешт Войнаровського», *Записки НТШ*, т. 138-140 (Львів, 1928), стор. 133. — Архів англійського міністерства закордонних справ, *Foreign Office, Russia*, vol. 108, fol. 112.

В цьому самому році Мазепа клопотався перед німецьким цісарем, щоб наданий йому титул князя Священної Римської Імперії перейшов після його смерти на Войнаровського³⁰⁾. Крім суто-фамілійних міркувань ці заходи Мазепи

Портрет Гетьмана Івана Мазепи з Грингольмської Колекції в Національному Музеї в Стокгольмі (зберігається під ч. 497)

³⁰⁾ Дотепер в історичній літературі дуже побіжно з'ясовано справу надання Мазепі титулу „князя Священної Римської Імперії”. Відомо, що Петро I такий титул спершу висназ від німецького цісаря для Меншикова, а згодом для Мазепи. Цісар Йосиф I надав цей титул Мазепі в 1709 році. Проте, процедура з виготовленням диплому з

пояснюються бажанням його скріпити авторитет свого сестринка, як кандидата на гетьманську булаву.

Напередодні протимосковського виступу в жовтні 1708 року Мазепа поручив Войнаровському одну з найбільше делікатних і небезпечних місій в головну квартиру Меншікова, біля Горська на Сіверщині. Андрій мав виправдати Мазепину повільність у злуці з московськими військами його ніби-то смертельною хворобою. Войнаровський передав Меншікову від дядька лист, в якому Гетьман сповіщав про свій швидкий кінець: через подагру й хірагру навістили його атаки апоплексії³¹⁾. Гетьманові треба було за всяку ціну затримати Меншікова в Горську. В міжчасі Мазепа переїхав у Борзну, вижидаючи приходу шведської армії. Ситуація була вийняtkово небезпечна: на Україну маршували три російські армії з трьох сторін: з північного сходу армія Б. П. Шереметева, з північного заходу кавалерія Меншікова, а з заходу армія кн. Д. М. Голіцина. Войнаровський підслухав розмову двох німецьких офіцерів у московському таборі, як один одному казав: «Помилуй, Господи, цих людей! Завтра вони будуть у кайданах», маючи на думці гетьманських посланців³²⁾. В цій небезпечній ситуації Войнаровський утікає з московського табору 23 жовтня (ст. ст.) і ще того самого дня прибуває до Борзни з вісткою, що туди їде Меншіков. Мазепа, за словами сучасника, «зірвався як вихор» і подався того-ж дня до Батурина, а звідти на злуку з Карлом XII.

Своїм відважним учинком урятував Войнаровський не лише життя Мазепи, але й його пляни українсько-шведської співпраці.

гербом затягнулася аж до 1709 р., в якому Мазепа вже цілком зірвав з Петром I. Зразу ж змінено плян, і цісар, на бажання царя, не вислав Гетьманові диплому. В цій справі відбулася конференція міністрів у Відні 30 серпня 1709 р. і на ній вирішено: «dass E. K. M. nachdem der Mazeppe dem Tzar meineydyg worden und in schwedische dienst übergangen ist, das über die ihm ehedessen zuge dachte reichsfürstentwürde gewöhnliche diploma nicht expedieren, ...». (С. Томашівський, «Мазепа й австрійська політика», *Записки НТШ*, т. ХСІІ (1909), стор. 245.)

³¹⁾ Костомаров, Мазепа часть II (XVIII, 1896), стор. 13.

³²⁾ Костомаров, там же, стор. 14.

CHARLES XII.
FROM AN ENGRAVING OF A PORTRAIT BY ENGBERG.

УЧАСТЬ В УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІЙ ВІЙНІ І ВІДХІД ДО БЕНДЕР

В неділю 24 жовтня 1708 р. гетьман Мазепа покинув свій улюблений Батурин і подався на злуку з Карлом XII. Тепер зачався період відкритої боротьби з Москвою, в якій Войнаровський відіграв значну роллю. Щоправда, про діяльність Войнаровського в тому переломовому часі для України не збереглося багато вісток — проте, навіть ті нечисленні, незнищені документи вказують на його ключову позицію у шведсько-українським союзі. Гетьман Мазепа призначив Войнаровського зв'язковим старшиною між шведськими й українськими військами. Треба зазначити, що своєю поведінкою і здібністю аналізувати заплутані мілітарні й політичні ситуації гетьманський сестрінок здобув велику прихильність шведського короля і його близького оточення. Крім функції головного лучника обидвох армій, Андрій мав доволі трудне завдання освідомлювати українське населення про заміри Москви й пляни гетьмана Мазепи, який аж в останній хвилі відкрив перед людністю України свої проти-московські карти й тим самим дезорієнтував більшість козаків. Цікава вістка донеслася з 31 грудня (ст. ст.) або 10 січня (н. ст.) — вістка про діяльність Войнаровського під Зіньковом. Шведський хорунжий Петре в своєму щоденнику з січня 1709 писав, що прибувши під Зіньків, «ми застали мешканців з набитими стрільбами і розвиненими хоругвами коло валів і палісад. Зараз при нашій приході велів Й. К. В. через Войнаровського, що був сестрінком Мазепі,

спитати їх, чи не хотіли б добровільно відчинити ворота для нас. На се була відповідь: Ні. Згаданий Войнаровський хотів всякими способами привести їх до того, одначе таки надаремно. Коли він повернувся і дав їх відповідь до зрозуміння Й. К. В., велів цей наставити артилерію і приготувити до бою Кальмарський полк. Тоді мешканці, відчувши повагу хвилі, покликали Войнаровського до себе й відчинили нам ворота»¹⁾.

Подібних ситуацій було дуже багато. Населення України було перестрашене московськими репресіями. Як удадно замітив М. Грушевський: «Великий майстер у терорі, Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями»²⁾. Проте, не зважаючи на цю психозу страху й непевности, Войнаровському, як бачимо з вищенаведеного історичного джерела, вдалося перемовити на шведсько-українську сторону численних мешканців укріплених міст. З цього можна зробити висновок, що Андрій Войнаровський був непересічним промовцем.

Під днем 17 (27) червня цей самий старшина пише: «Я мав вести 24 людей на варту до Запорожців, що саме прибули сюди; вони дістали від Войнаровського приказ іти в ліс стріляти на неприятеля зі своїх гарних, тягнених рушниць; мене призначив полковник Сірот іти до них із згаданими людьми, не тому щоб робити честь ворогові, а тільки щоб поставити сторожу коло наших союзників і не допустити до того, щоб їм наші власні війська, не знаючи обставин, не зробили якої шкоди; в цім напрямі поробив заходи сестрінок Мазепи Войнаровський»³⁾. Як бачимо, Андрієві не була рівнож чужа «Марсова фортуна»; він командував також козацькими військами. Недарма Карло XII згадував про за-

¹⁾ Fänrik Robert Petrés dagbok 1702-1709, in opere *Karolinska Krigares Dagböcker*, Lund: I, 1901, p. 202; цитуємо за Стефаном Томашівським, «Із записок Каролінців про 1708/9 р.», *Записки НТШ*, ХСП, кн. VI (1909), ст. 78.

²⁾ Михайло Грушевський, «Шведсько-український союз 1708 р.», *Записки НТШ* (Львів, 1909), т. ХСП, кн. VI, ст. 9.

³⁾ Petre, *op. cit.*, p. 280; Томашівський, *цит. пр.*, ст. 87.

слуги Войнаровського в боях під Гадячем і Веприком у листі до своєї сестри Ульріки Елеонори ⁴⁾.

Перед шведами Войнаровський виступав як заступник Гетьмана. В такому характері, мабуть, і командував деякими гетьманськими і запорозькими частинами.

Після московської перемоги під Полтавою 27-го червня 1709 р. — Войнаровський з хворим Мазепою і Карлом подається у довгу скитальчу мандрівку, до володінь Туреччини, в Бендери. Не маємо джерельних вісток, які розкривали б діяльність Войнаровського під час відвороту шведсько-українських військ з-під Полтави. Можна здогадуватися, що він разом з козацькою старшиною старався, як міг, улегшити гетьманську журу. Мазепа бачив руїну своєї політичної концепції, руїну України. Гетьман був, як влучно зауважив Б. Крупницький, фізично й душевно розбитий. Він випив чашу горя аж до дна — до того слід згадати непорозуміння всередині козацької старшини та запорожців ⁵⁾, що вбивчо впливали на виснаженого Гетьмана. По утяжливій мандрівці крізь сухі степи Правобережжя з численними пригодами, українські скитальці були 6-го липня уже в Очакові, а на початку серпня прибули до Бендер. У міжчасі царський уряд за всяку ціну бажав дістати в свої руки Мазепу та його сестрінку. Царський посол Толстой пропонував великому муфтію 300.000 талярів за видачу Гетьмана — проте, султан відмовив, покликуючись на Коран, що не до-

зволяє видавати втікачів, які шукають у них захисту ⁶⁾. Як згадував у своїх цікавих записках князь Віртемберзький Максиміліян Емануїл, цар двічі посилав своїх відпоручників до турецького уряду зі згаданою пропозицією, згадуючи при Мазепі теж його сестрінку Войнаровського. Очевидно, що Москва добачувала в останньому найближчого співробітника й спадкоємця Гетьмана.

Крім П. Орлика й Войнаровського, з Гетьманом були: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, Прилуцький полковник Дмитро Горленко та кошовий отаман Запоріжжя Кость Гордієнко. Всі вони не були певні свого завтра, усвідомляючи собі московську загрозу ⁷⁾. Побут українських емігрантів у Бендерах можна умовно поділити на три періоди: 1) до смерті гетьмана Мазепи, 2) по смерті Гетьмана аж до вибору нового гетьмана, 3) від вибору Пилипа Орлика на козацького гетьмана. Не зважаючи на змінні настрої козацької старшини, їхні внутрішні міжособисті й боротьбу, мазепинці весь час провадили активну політичну роботу, звернену проти Москви.

СМЕРТЬ МАЗЕПИ

В Бендерах прожив Гетьман понад два місяці. В цьому часі його найближчими дорадниками були Орлик і Война-

⁴⁾ Реляція французького амбасадора в Стокгольмі Кампредона з 16 січня 1709 р.; Борщак, «Арешт Войнаровського», *Записки НТШ* (1925), ст. 134.

⁵⁾ Для ілюстрації згадаємо ситуацію під Очаковом. Шведський очевидець пише в своєму записнику: «Дня 11 ц. м. станули ми дві милі від турецького міста Очакова й тут при Чорнім морю обозували, як вночі заалармовано нас, тому що Запорозжці хотіли спіймати гетьмана Мазепу та передати його в руки росіянам, одначе їх задум зараз перепинено». Cf. Fältväbeln J(acob) J(ohan) Crafoords anteckningar 1702-1722, in *Karolinska Krigares Dagböcker*, III (1907), p. 109, де в оригіналі читаємо: da wij fingo allarm om natten att de Saprofuer uille taga Felther(ren) Masera och öfuergifua honom i Rysenss händer, men derass wrsat blef dem strax förhindrat.

⁶⁾ В. Е. Шутой, «Позиция Турции в годы Северной войны 1700-1709 гг.», *Полтавская победа — Из истории международных отношений накануне и после Полтавы* (АН СССР-Институт славяноведения). Москва: АН СССР, 1959, ст. 142-145.

⁷⁾ В Західній Європі з обуренням сприймали домагання Москви видачі Мазепи й козаків. Наприклад, французький міністер закордонних справ де-Торсі передав ноту з 2-го жовтня 1709 р. великому везирові, в якій виразно зазначував, що «його християнська великість бере собі до серця тяжке положення козаків і шведського короля. Було б недостойно для великого монарха (султана), якщо б він видав Мазепу царю». Борщак, «Шведчина й французька дипломатія», Всеукраїнська Академія Наук-Історична Секція — *Науковий Збірник*, т. XXVIII (Київ, 1928), ст. 86.

ровський, два найвизначніші виразники й реалізатори гетьманської політичної концепції. В інтересі Карла XII і Мазепи було викликати збройний удар Туреччини з Росією і тим самим направити мілітарну поразку під Полтавою. Проте, Гетьман чимраз більше занепадав на здоров'ю і вночі з 21 на 22 вересня (ст. ст.) 1709 р. упокоївся в Бозі, залишаючи в спадщину свою політичну програму відірвання України від Москви, як також доволі значний грошовий і дорогоцінностевий скарб. Зачався новий період у житті мазепинців, які на короткий час остали без провідника.

Як відомо, спершу тіло Мазепи похоронено в церкві села Варниці біля Бендер. Двадцять шостого вересня 1709 р., козацька старшина вислала Карлові XII спеціальний меморіал, де м. і. читаємо: «Боліємо над неславним похороном Ясновельможного гетьмана Мазепи, що ті дорогі тлінні останки, геройська душа в яких наповнила весь світ славними вчинками, прийняла марна земля цього простого села. Тому Військо Запорозьке звертається до св. Королівського маєстату з проханням змоги поховати тлінні останки свого Гетьмана врочистіше в славішому місці, зокрема в Ясах, у так званому монастирі Голія»⁸⁾. Згодом тіло Мазепи перевезено на приказ Войнаровського до Галацу, де поховано його в монастирі св. Юрія⁹⁾. Як ми зазначили вгорі, Мазепа залишив по собі доволі значний спадок — 160.000 червінців, з яких Карло XII позичив 40.000, а решта перейшла на Войнаровського¹⁰⁾.

⁸⁾ Отлоблін, *Гетьман Іван Мазепа...*, ст. 377.

⁹⁾ Цікаві дані про історію могили І. Мазепи знаходимо в статті Олександра Семененка, «Кості Гетьмана Мазепи», *Свобода*, ч. 56 від 24 березня 1959 р.

Джерельні матеріали про смерть Гетьмана подав у своїй хроніці, доведений до 1711 р., великий логофет Молдавії Мирон Костін. Уривок цієї хроніки видав у Ясах 1845 р. майор Котальничану в «Fragments, tirés des chroniques Moldaves et Valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII, Stanislas Leszczyński, Démetre Cantemir et Constantin Brancovan».

¹⁰⁾ Косгомаров, *Мазепа, Ч. II (1896)*, ст. 78; В. А., «Молдавскія свѣдѣнія о мѣстѣ погребенія и могилѣ Мазепы», *Кіевская Старина*, 1885, июль, ст. 503.

Згодом в одному зі своїх листів до шведської королеви Ульріки Елеонори П. Орлик докладно подав Мазепині скарби, а саме: 180.000 дукатів, клейнодів на суму понад 200.000 цісарських талярів, діамантове перо, що дісталось Мазепі по братові султана, вартістю на 20.000 цісарських корон, висаджена коштовними каменями шабля на 10.000 цісарських талярів, срібне начиння гетьмана Самойловича і дорогі соболеві футра¹¹⁾. Як на той час, це була велетенська сума, і самозрозуміло, що спадщина Мазепи стала приводом до непорозумінь між Войнаровським і козацькою старшиною.

Між іншим залишилися записки анонімного самовидця-учасника подій п. н. «Докладна доповідь про смерть козацького гетьмана Мазепи, як також про те, хто і яким способом розпорядився маєтком Мазепи по його смерті»¹²⁾. Автор «Доповіді» ось що пише про останні хвилини життя Гетьмана: «Коли ми розтаборилися в Бендерах, попав козацький гетьман Мазепа в смертну хворобу. Тому післав до блаженної пам'яті королівського маєстату й велів прохати його королівський маєстат призначити, з уваги на свою хворобу, вірну людину до нього, щоб по його смерті не попав у чужі руки його маєток, який мав при собі в золоті й дорогоцінностях. Наслідком того його бл. пам. королівський маєстат звелів мені негайно виправитися туди й зоставитися там при ньому. Коли ж я прийшов до нього, застав я його дуже слабим. І як тільки я увійшов до нього, він дуже втішився моїм

¹¹⁾ Енсен, «Орлик у Швеції», *Записки НТШ*, т. ХСІІ, кн. VI, ст. 149: «...währlich 180.000 Ducaten an Klenodien vor mehr als 200.000 R-dr, eine Diamanterne Feder 20.000 R-dr wehrt, die vormahls ein Hauptzierat des Bruders des jetzigen Türkischen Kayzers war, welche nebst einer mit Diamanten besetzten Säbell, die 10.000 R-dr wehrt, und ebenfalls in des Herrn Woynarowski händen ist, aus der publiquen Casse bezahlet worden, zu geschweigen andere köstliche Säbell, 16.000 ungebrauchte Zobellfällen, der silbernen Vaisselle des feltherrn Samuijlowitz, der vor den sehl. verstorbenen Herrn Mazerpa Feldherr gewesen, und andere unzehligen Sachen, ...».

¹²⁾ Цей цінний і цікавий документ віднайшов Нікандер Молчановський в шведському державному архіві. Н. Молчановський, «Нѣскольکو данныхъ о смерти и наследствѣ Мазепы», *Кіевская Старина*, т. 80, кн. 1, стор. 91-93.

Молчановський уважає, що ця записка належить Густаву Зольдану — одному з близьких помічників Карла XII.

приходом, бо я міг з ним розмовляти. Потому він прохав мене залишитися при ньому й мати сторожке око на його речі, які були в його кімнаті, а зокрема на скриню, як і на дві чверткові бочки, що були повні дукатів, і на пару подорожніх торб, в яких знаходилися усі його дорогоцінності й велике число золотих медалів. Дорожні торби лежали в його головах, а бочівки з його дукатами стояли перед його ліжком. Також прохав він мене, щоб ніхто з його людей не виніс або не забрав чого з його кімнати. Його небожа, п. Войнаровського, застав я в тому самому домі, та він сидів окремо в іншій кімнаті. Я сказав йому, що дістав наказ лишитися там і уважати на п. гетьмана, як також на його речі, що і йому було приємно. Два-три дні опісля помер п. Мазепа вночі. Тому, що господар дому турок, післав зараз до турецького кадї або судді та звелів оповістити судді, після чого в тій самій годині прийшли від судді чотири турки й забрали все, що знайшли в кімнаті Войнаровського, внесли до кімнати пок. Мазепа, де він лежав, й замкнули та зачинили двері, кажучи, що це робиться в імені їх султана й що цього вимагають їх права та краєві звичаї. Опісля і я приклав свою печатку. Одначе, п. Войнаровський затривожився дуже й цілком схвилювався тим, що вони запечатали також і його речі, але він мусів із цим погодитися . . . Коли настав день і відкрилися бендерські ворота, подався я з міста до нашого табору, до його бл. пам. королівського маєстату й повідомив про смерть Мазепа, і що турки опечатали всі його речі. Після того його бл. пам. королівський маєстат післав мене зараз до бендерського паші й велів паші видати негайно приказ зняти печатку з його дверей, бо пок. Мазепа не тільки належав до почту його, але й знаходився під протекцією його маєстату. Потому післав паша до судді зняти печатку. Коли це сталося, дістав я від бл. пам. королівського маєстату приказ передати все п. Войнаровському. І він опісля ще того самого дня велів винести це все до

своєї квартири, і таким способом п. Войнаровський отримав усе в свій повний розпорядок»¹³⁾).

З вищенаведеного документу ясно виходить, що найбільше довіря Мазепа мав до свого сестрінка, який мешкав з ним в одному домі. Знаючи змінливий настрій запорожців і деяких козацьких старшин, Гетьман навіть звернувся до шведського короля за поміччю. Залишається лише нерозв'язаним питання причини ненаписання Мазепою заповіту, на основі якого можна б розподілити його майно. Можливо, що Мазепа все ж таки ще вірив у своє одужання. В кожному разі Войнаровський втратив свого найближчого друга й опікуна в особі покійного Гетьмана.

¹³⁾ Н. Молчановський, цит. пр., ст. 91-93.

ПОБУТ У БЕНДЕРАХ

Не збереглися до наших часів жадні документи, що вказували б на приватне життя Войнаровського в періоді протимосковської боротьби й раннього періоду бендерського побуту. Знаємо, що по смерті Мазепи він одружився з Ганною з дому Мировичів, донькою полковника Переяславського, спершу дружини знатного військового товариша Семена Забіли. Забіла залишився в Україні, а його дружина подалася з Мазепою до Туреччини. На думку Борщака, була вона «розумна й енергійна жінка, із сильною вдачею, але амбітна, сварлива та інтригантської вдачі. Орлик пізніше підкреслював, що це вона псувала його відносини з Войнаровським¹⁾. З листування Ганни Войнаровської із шведським урядом дійсно виходить, що вона була дуже сприятливою жінкою і вміла обстоювати свої права. Рівночасно Ганна мала дуже поганий вплив на свого мужа, будучи з вдачі самолюбом. Це мабуть було причиною конфлікту між Войнаровським і його дружиною в 1715 р., коли він її покинув у Вроцлаві, а сам зі сином подався до Відня. В кругах української мазепинської еміграції не були високої думки про дружину Войнаровського. Анна Орлик в листі з 12-го жовтня 1717 р. до Мюллерна ставить під сумнів законність подружжя Войнаровської, мовляв, «Бог відає про теперішню п. Войнаровську, кому вона остаточно належить, чи Войнаровському, чи її першому мужові Забілі»²⁾. Подібних голу-

¹⁾ Борщак, *Войнаровський*, ст. 25.

²⁾ Енсен, «Родина Войнаровських...», ст. 180.

сів було більше. Це приневолило Войнаровську написати до шведського уряду листа, з якого довідуємося деякі деталі про її вінчання, мовляв, «Дехто твердить, що я не жінка пана Войнаровського, а інші знов кажуть, що він розійшовся зі мною по нашій повороті з Турції. Мені не трудно доказати противне, вказавши на то, що я пошлюблена в Бендерах під час коли там був покійний король і в присутності кількох поважних осіб, котрі можуть це посвідчити»³⁾.

Нещодавно були знайдені історичні джерела, на основі яких вдалося відтворити деякі подробиці про шлюб Войнаровського. Цей шлюб відбувся в Бендерах, 13-го лютого 1713 року^{3а)}. З анонімного видання «Continuation du journal de Bender ce qu'il se passa lorsque les Turcs et Tartares attaquèrent le roi de Suede 1713. en fevrier» довідуємося, що гетьманова Ганна Орлик заборонила козацькому священикові давати шлюб Войнаровському: «Le meme jour M. Voinaroscy epousa Ml. Zabylina en presence de M. le Mareschal Tarlo, ce fut un prestre russe de Valachie qui les maria, parceque Mad. la generale Zaporowska». Згадане джерело не подає причини заборони, проте це легко відгадати. Ганна залишила в Україні свого мужа Семена Забілу і не мала від нього формального розводу.

Цікаво відмітити, що шлюб Войнаровського, що таки зреалізувався без уваги на протести гетьманши Орлик, відбувся півтора дня після славнозвісного «Калабалику», про

³⁾ «On a voulu debiter que je ne suis point la femme de Mos. de Woignarowsky, et dautres on did qu'il m'avoit repudiée à notre retour de Tuquie. Il m'est facile de prouver le contraire, en disant que j'ay esté mariée à Bender dans le tems que le feu Roy y estoit, et en présence de plusieurs personnes de consideration qui en pouront rendre temoignage». Енсен, цит. пр., ст. 179, примітка 1.

^{3а)} Ця дата подана в німецькій реляції анонімного автора: «Ausführliche und vollständige Relation von des Königs in Schweden Wegführung aus Bender» (8^v). Там читаємо, що: «Eod. (em) — це під 13-го лютого 1713 року — vermählete sich Woynarowic mit der Fräulein Zabilin».

Проф. Б. Крупницький віднайшов цей документ у Дрезденському Державному Архіві — Dresdener Hauptstaatsarchiv loc. 3629 Vol. I. Cf.: Б. Крупницький, «З життя першої української еміграції», *Праці Українського Іст.-Філ. Т-ва в Празі*, т. III, Прага, 1941, ст. 18.

який докладніше згадаємо в наступних розділах. Це, що Орлик не видав тої заборони, лиш його дружина, рівнож вимовний факт. Проте дуже можливо, що Орлик у тому часі був зайнятий іншими справами. Як відомо, татари були розлучені на Орлика за його вірність Карлові XII під час «Калабалику» та через те ув'язнили його сина Григорія з наміром убити. Лише завдяки Калгі-султанові (синові хана), приятелю Григорія, вдалося врятувати гетьманича від смерти. Також дуже можливо, що Войнаровський, як зазначає Крупницький, підбрав спеціально цей бурхливий час для сумнівного шлюбу.

Без уваги на відемні сторінки вдачі Ганни ⁴⁾, треба підкреслити, що вона дуже любила свого чоловіка й бажала за всяку ціну видобути Войнаровського з царських рук, по його схопленні москалями. Проте своє ім'я в історію мазепинської еміграції вона вписала неясними красками.

По смерті Мазепи, як ми вже згадували раніше, зачалася боротьба за його спадок між Войнаровським і козацькою старшиною. Без огляду на те, що ця боротьба не була позитивним явищем в українському еміграційному житті і що вона розкриває нам багато недомагань Мазепинців того часу й наших «болячок» загалом, ми присвятимо їй окремих підрозділ з наміром об'єктивно навітлити тодішній, внутрішній український роздор і його наслідки на політичне життя української еміграції.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ І БЕНДЕРСЬКА КОМІСІЯ

22-го жовтня 1709 року козацька старшина й кошовий Запорозького війська подали шведському королеві «Покірний меморіал запорозького війська до святого королівського

⁴⁾ Збереглася вістка про Ганну Войнаровську в листі гетьмана Скоропадського до канцлера Головікіна, з 3-го січня 1712 р., в якому він згадує, що жінка Семена Забіли «не живе зі своїм чоловіком, а провадить нехристиянське життя, розпустне життя у шведським таборі при королівським маршалі Лімонті». Цей лист був писаний в зв'язку з проханням Семена Забіли про дозвіл на другий шлюб.

маєстату Швеції», що складався з 5-ох основних точок. Меморіал був зложений 26 вересня ст. ст. в Бендерах і підписаний Іваном Ломиковським — генеральним обозним, Дмитром Горленком — Прилуцьким полковником, Филипом Орликом — генеральним писарем, Федором Мировичем — генеральним бунчужним і Костянтинем Гордієнком — кошовим отаманом. В цьому надзвичайно цікавому й важливому історичному документі друга точка присвячена виключно Войнаровському та його намаганням одідичити спадщину Мазепи. З українських учених навів повністю текст згаданого документу М. Возняк у праці «Бендерська комісія по смерті Мазепи»⁵⁾. Як відомо, між козацькою старшиною і Войнаровським прийшло майже до повного розриву через гетьманську спадщину. Войнаровський, на думку козацьких старшин, «присвоїв собі не лиш увесь скарб Мазепи, але й усі військові прикраси та клейноди, які здавна належать наступним гетьманам, у випадку, якщо він не хоче яко гетьман на місці покійного зайняти його місце, правно ніщо йому не належить, бо Мазепа не залишив ніякого заповіту й ніщо йому не записав»⁶⁾. Шведський король, беручи до уваги домагання козацької старшини в справі спадщини Мазепи, призначив спеціальну комісію, що мала б розглянути й розсудити заінтересовані сторони. На цьому місці повністю наводимо другу точку «меморіалу» козацької старшини, який доволі ясно вказує на ставлення запорожців до Войнаровського, а також ілюструє внутрішні відносини серед української політичної еміграції в Бендерах.

Згадуючи в першій точці меморіалу про бажання Запорозького війська та українського народу прийняти протекторат шведського короля і з його допомогою «скинути московське ярмо», в четвертому уступі козацькі старшини писали наступне: «Державний інтерес вимагає того й думка

⁵⁾ Возняк, «Бендерська комісія...», ст. 111-116.

⁶⁾ В. Кордт, «Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII — поч. XVIII вв.», *Український Археографічний Збірник*, т. 3, Київ, 1930, стор. 43-44.

св. королівського маєстату, однакова з нашими бажаннями, простує до тієї мети, щоб на місце покійного ясновельможного гетьмана Мазепи вибрати вільними голосами гетьмана та проводиря для запорозького війська. Тому звертаємося з проханням до св. королівського маєстату (якщо королівські думки в цій справі незмінні) визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повновасти, оповістити запорозькому війську вільний вибір нового гетьмана й призначити час і місце вибору. А до цього вибору не приступить запорозьке військо швидше, доки п. Войнаровський не зверне всіх гетьманських клейнодів і наших привілеїв та всього скарбу в цілості, який лишився по смерті ясновельм. гетьмана Мазепи, зокрема золота, срібла, дорогих каменів, жемчутів, висаджених дорогим камінням списів, соболів, паперів і іншого знадбля, тому самому запорозькому війську. Хоч він і племінник по сестрі ясновельм. гетьмана Мазепи, однак несправедливо й незаслужено присвоює собі право мати все те, що належить не до самої приватної особи гетьмана, але до всього війська. І хочби він навіть був його сином, усе таки не змігби ніяким правом посідати того, що становить військово добро та скарб усього запорозького війська. Звичай бо нашої батьківщини й давній закон забороняє потомкові запорозьких гетьманів одідичувати по їх смерті рухомі й нерухомі добра, які належать до орудування усього війська й до спільного скарбу. Інакше військовий скарб запорозького війська не побільшувався б, але запропастився б докраю. Та не лишається гетьманський потомок і рід без маєтку, але такого, який на підставі прилюдної ухвали та з уваги на нового гетьмана спливає на законних спадкоємців, а решта складається завжди до спільного скарбу на військові потреби. Та й п. Войнаровський не лишиться сиріткою без справедливого спадку, але залежного згідно з давнім звичаєм від прилюдної ухвали запорозького війська й поручення св. королівського маєстату, з яким зсолідаризуватись уважаємо

ми своїм обов'язком. Знаємо добре, що всі скарби попередніх запорозьких гетьманів: Брюховецького, Многогрішного, Самойловича й синів його: Семена, Юрка та Якова й дуже багатьох українських монастирів і церков, знищених турецькою зброєю на цьому боці Дніпра, і гроші, зібрані за стільки довгих років із усієї України до військового скарбу, попали в руки ясновельм. гетьмана Мазепи, в його розпорядження, під його опіку й охорону. А хоч оплакуємо втрату таких численних і великих скарбів, які з військовою шкодою попали на здобич і луп ворогам у Батурині, Білій Церкві, в Печерському монастирі в Києві, над рікою Пселом, Дніпром і Доном, проте знаємо добре, що не пропало ніщо з золота й дорогих каменів, але все те цілісіньке привіз ясновельм. гетьман з собою до Бендер. Знаємо, що ясновельможний гетьман Мазепа без згоди запорозького війська передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство, але не всі, а тільки частина в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогому камінні, дісталася ненаситній московській жерливості. Досьогодні живі свідки, що на приказ ясновельм. гетьмана Мазепи викопали з землі різні начиння гетьмана Самойловича, повні дукатів, і віддали в руки того ж гетьмана, зокрема панове Довгополлий і Бистрицький. А що отримали з стільки мільйонів, які лишилися по гетьманові Самойловичеві та його синах і збереглися у військовій скарбниці, бідна жінка, донька і внучка згаданого гетьмана? Хіба те, що з ласки й окремої уваги ясновельм. гетьмана Мазепи пожертвовано доньці, виданій за кн. Четвертинського, тисячу імперіялів, а внучці двох гетьманів, Самойловича по синові, а Брюховецькому по доньці, відданій заміж за полковника Кожуховського, тисячу золотих, декілька штук срібного посуду, намиста й маленьку частинку дорогих каменів, а вся решта перейшла в посідання ясновельм. гетьмана Мазепи й запорозького війська. Відзиваємося до сумлінності самого п. Войнаровського, свідомого

того, що великі сковороди й інше срібне начення з гербом гетьмана Самойловича продав тут у Бендерах, ясновельм. гетьман Мазепа, а цього не можна було продавати без згоди запорозького війська. Отже бемося з думками й дивуємося, з яких причин п. Войнаровський усупереч нашим законам присвоює собі право заволодіти рештою скарбу запорозького війська, який лишився по смерті ясновельм. гетьмана Мазепа та який він посів по стількох запорозьких гетьманах. Чому він горить недозвеною жадобою незаконного наслідства тих дібр, які всяким правом належать до розпорядження запорозького війська? Який у нього зв'язок із гетьманами Брюховецьким, Многогрішним, Самойловичем і його синами? У своїй жадобі він важиться захоплювати добра їх і запорозького війська та задумує видати їх, покинувши нашу батьківщину, на закупню нерухомих дібр у Польщі й там бажає далі жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду. Досить, аж до достатности, збагатив братів, сестер, а зокрема батьків п. Войнаровського ясновельм. гетьман Мазепа; коли їх добра дістане законно в спадку, може добре жити, якщо не перейде міри в нечесних справах. Дорожчий для гетьмана та славніший для нас заслуґами був пок. Обидовський, по матері рідний брат п. Войнаровського, а проте не дістав для себе від ясновельм. гетьмана Мазепа більше грошей, ніж тридцять тисяч золотих, то чому ж п. Войнаровський, що досі не виявив ніякої познаки в заслуґах для нашої батьківщини, намагається, незгідно з нашими законами, мати решту скарбу запорозького війська, який занастив гетьман Мазепа? Бо ж не був ясновельм. гетьман Мазепа необмежений пан на Україні, щоб посідання військового скарбу перепливало на п. Войнаровського. І хочби сам згаданий гетьман захотів був добровільно зректися гетьманства, одначе не був би міг ніяким робом уживати й мати тих усіх скарбів, зібраних під владою його й інших гетьманів не на приватну котрогось із гетьманів, але на військову ко-

ристь і підмогу. Не доказуємо чогось протилежного й не перечимо, що ясновельм. гетьман мав доходи тільки для своєї особи, але знаємо також добре, що він розкинув і видав їх щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів, на милостині, на позолочення бані Печерської Церкви й на відбудову її монастиря та монастиря св. Сави в Палестині. Промовчуємо багато побожних і милостивих учинків згаданого гетьмана, але думаємо, що на потвердження сказаного не можемо того одного поминути мовчанкою, що він саме перед теперішнім повстанням — уже другий рік минає — вислав до Гробу Спасителя на гору Синай, на св. гору Атос і до інших св. місць Палестини тридцять тисяч дукатів, поменшуючи свій власний скарб. Ми, старшина, добре пам'ятаємо, що ясновельм. гетьман Мазепа не приобіцяв п. Войнаровському з свого приватного скарбу більше ніж сто тисяч золотих підмоги на його власне життя. Нарешті свідчимося сумлінністю самого п. Войнаровського, що тут, у Бендерах, перед нами, старшиною запорозького війська, перед виїздом до Яс, власними устами признався, що ясновельм. гетьман дав йому запис на значну кількох тисяч суму, виплачену йому на королівське поручення в Будищах із військового скарбу, під тією умовою, щоб п. Войнаровський не сподівався й не домагався вже більше маєтку, хоч не вільно було й не випадало ясновельм. гетьманові без згоди запорозького війська давати в руки п. Войнаровського той лист в справі побрання тих грошей, які всяким робом належать до розпорядження цього ж війська, яко влади над військовим скарбом. Отже те, що ми вже сказади, здаємо на найвищий суд св. королівського маєстату найласкавіше розміркувати й вирішити, чи справедлива з боку п. Войнаровського прибільшена участь і грабіж решти скарбу запорозького війська й чи залежить від нього законність наслідства, що відвічним правом переходить по смерті попередніх гетьманів і ясновельм. гетьмана Мазепа на запорозьке військо, і чи справедлива це річ, щоб той

скарб, яким міг би новий гетьман зарадити скрутному військовому положенню в цій заверюсі, дістався на приватний ужиток п. Войнаровського й був вивезений в іншу країну поза нашою батьківщиною. Тож запорозьке військо звертається з проханням до св. королівського маєстату, щоб п. Войнаровський увесь скарб, полишений по смерті ясновельм. гетьмана Мазепи, золото, срібло, дороге каміння, між яким знаходиться діамантове перо, вартости двадцять тисяч імперіялів, векслі, які виставили на руки ясновельм. гетьмана Мазепи, як ясновельм. генерал Лягеркрона на поручення короля, так і кн. Дольська на тридцять, і іллірський вельможка Сава, що живе в Москві й тут, у турецькій державі, має багато купецьких справ (від нього можна легко добути борг) на п'ятнадцять тисяч золотих, списи, висаджувані золотом, сріблом і дорогим камінням, з числа яких один єсть немалої вартости, бо заплачено за нього десять тисяч імперіялів із військового скарбу (його приніс ясновельм. гетьман в імені всього війська цареві в дарунку, але він звернув, не прийнявши), соболі, з яких, як прегарно знаємо, ясновельм. гетьман Мазепа до тисячі шістьсот приобіцяв на письмі й усно через своїх послів кримському ханові за татарську поміч, і інші знадіб'я, зложить під присягою, що все звернув, перед усім військом перед вибором нового гетьмана, щоб заспокоєна батьківщина не вимагала в майбутньому від нас рахунку з змарнованого військового скарбу. А що з цієї решти постановить військовим законом запорозьке військо дати п. Войнаровському й св. королівський маєстат затвердить королівським авторитетом, те все в цілості повернеться до нього. А якщо п. Войнаровський не зверне того, що треба звернути, запорозькому війську, тоді ніяким робом не можна сподіватися вибору нового гетьмана. Як бо може він без нерву війни — грошей користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори при боці св. королівського маєстату, зовсім наново поставити військо,

зокрема компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримати двір і виконувати інші справи загального добра? Досьогодні очікує хан виплачення того, що приобіцяв ясновельм. гетьман Мазепа. Та як виповнить це новий гетьман і зарадить військовій необхідності, коли п. Войнаровський користуватиметься несправедливо посіданням соболів? Яким способом може новий гетьман перенести той тягар війни, який прийняв на себе ясновельм. гетьман Мазепа, щоб скинути московське ярмо, якщо не матиме права до цього скарбу й не сподіватиметься іншої грошевої підмоги? Згідно з давнім звичаєм безперечно треба новому гетьманові з оповіщенням наданого йому гетьманства не з порожніми руками досилати послів до кримського хана й запорозького війська, що проживає над долішніми частинами Дніпра. Та звідки він одержить дарунки й гроші для хана й інших татарських начальників, якщо п. Войнаровський їх не зверне? З тим самим ханом і з цілим кримським царством корисна річ для нового гетьмана переговорювати про військовий союз і про віднову давнього братерства й вічного миру з запорозьким військом. Для полагодження цієї справи потрібно багато видатків. Та звідки вони надійдуть для дальшого ведення цієї військової справи, якщо незаконний спадкоємець військового скарбу відмовиться звернути його й сам кудись виїде? Кричить досьогодні запорозьке військо, прохає й добивається грошевої підмоги в своєму тяжкому положенні, просить і благає помочі й заради багато старшини нашої батьківщини та й урядовців запорозького війська, що, покинувши й на луп ворогам полишивши все своє майно, щоб забезпечити права батьківщини, з ревності і з запалу для громадського добра досьогодні йшли слідами свого ясновельм. гетьмана Мазепи й тепер відважно опираються лихій долі, хоч живуть із випрошеної милостині. Та якими засобами може новий гетьман зменшити потреби й таке сумне їх знищення та й заохотити до витривання в розпоча-

тому ділі, коли п. Войнаровський, що не покинув ніякого свого спадку на Україні й не поніс ніякої утрати свого маєтку, матиме багатство запорозького війська? А цього посідання він ніколи не може бути певний, бо ж у кожному часі, при кожній нагоді й на кожному місці воно залюбки й відважно зажадає на підставі законів нашої батьківщини звороту своїх багатств і військового скарбу, які недозво-леним способом захопив п. Войнаровський. Єсть деякі ге-нерали, що від них ясновельм. гетьман Мазепа отримав не-малу суму дукатів, зворот і забезпечення якої він запевнив їм за свого життя. Отже хай зволить св. королівський ма-естат згідно із цим проханням запорозького війська вимі-рити належну кожному справедливість, яка велить віддати кожному те, що його».

Обзнайомившись з меморіалом козацької старшини, Вой-наровський відповів окремою нотою п. н. «Відповідь на ви-тяг із меморіалу запорозького війська» (25 жовтня), на яку в свою чергу 30 жовтня козацька старшина відповіла окремим листом п. н. «Відповідь запорозького війська на не-оправдану доповідь п. Войнаровського щодо другого пункту покірного меморіалу цього ж війська до св. королівського маєстату». В свою чергу Войнаровський відповів на цей лист 9 листопада окремим письмом: «Репліка на відповідь старшини запорозького війська». Ці всі письма були адре-совані до канцелярії шведського короля, тим самим дава-ли йому фактичне право зайнятися справою спадщини геть-мана Мазепи й вибрати легального спадкоємця. Для дослі-дження спору Карло XII призначив окрему комісію, в склад якої входили: генерал Станислав Понятовський, державний канцлер Генрих Густав Мюллерн, королівський камергер Кастеній Клінгерштірн і радник канцелярії фон Кохен.

Протоколи цієї Бендерської комісії заховались у збірці рукописів Рапперевільської Бібліотеки й опісля увійшли до Народової Бібліотеки в Варшаві. Їх опублікував в укра-

їнському перекладі (переказі) М. Возняк у Збірнику УНІ у Варшаві, «Мазепа», т. I.

Головна розправа відбулася в днях 28-30 н. ст. (17-19 ст. ст.) листопада в таборі шведів біля Бендер. Приявними бу-ли обі сторони. Спершу комісія зачитала всі обвинувачен-ня козацької старшини й вияснення Войнаровського, що вплинули до королівської канцелярії.

Бажаємо присвятити увагу відповіді Войнаровського на козацький меморіал до Карла XII, в якому старшина на чолі з Орликом відмовляла йому права одідичити спадщину Ма-зепи.

Якщо розходиться про гетьманські клейноди, то зали-шилися лише дві булави, Хмельницького й Мазепи, що їх вручено королеві. В Батурині, писав Войнаровський, зложе-но всі клейноди попередніх гетьманів і весь скарб війська, а над рікою Дніпром попала решта грошей скаженіючому ворогові⁷⁾. В дальшому Войнаровський твердив, що всі до-рогоцінності пропали, а через Дніпро перевезено заледви кілька тисяч зол., які розділено між запорозьке військо. По здобутті Білоцерківської твердині москалі захопили скринь-ку з дорогоцінностями разом із 18-ма одягами, підбитими соболевою шкурою першої якості, 7-ма скринями столового срібла, 8-ма скринями незшитих соболев і 200.000 імперія-лів обігової вартості. Войнаровський збивав також твер-дження про скарб Самойловича, виясняючи, що багато йо-го добра розібрали на переховання козацькі старшини. Ду-же характеристичними являються думки Войнаровського відносно збереження приватного й державного майна Ма-зепи. Він писав, що виводи старшини, неначе Гетьман ста-рався зберегти козацький скарб замість приватного, про-тивляться засадам здорового розуму. Він часто чув від свого дядька, що він є природним спадкоємцем майна Мазепи. Отже те, що залишилося: дорогі жемчуги, решта соболев і ін. належить йому.

⁷⁾ Возняк, цит. пр., ст. 117.

На ці вияснення старшина відповіла окремим письмом, що обіймало окремих 9 пунктів, які, на жаль, до нас в цілості не донеслися. Натомість маємо «Репліку» Войнаровського на письмо старшини та з неї можемо частинно відтворити попереджуюче її письмо старшини.

В основному вищезгадані документи дають нам багато матеріалу про суспільно-економічні відносини в Гетьманській Державі початку XVIII-го століття. Войнаровський у своїй Репліці висловив думку, що «громадські справи треба вище ставити від приватних тоді, коли громадські справи не валяться до ґрунту, а лишають надію на недалеку поправу, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним зв'язане». Проте, що гроші, які вивіз його дядько, не були військовим скарбом лиш приватним майном, свідчить той факт, що кошовий вимагав коло Бендер від Мазепи більше ніж 80 дукатів на голодне військо, але йому грошей не виплачено, бо Мазепа не хотів коштвом своїх грошей удержувати козацьке військо. Доводи Войнаровського, при згадці про кошового, Орлик перебив і заявив, що «Гетьман усе таки присягнув на цьому боці Дніпра, що хоче все видати на військо, що задумувало вже розійтися». В свою чергу Войнаровський зажадав свідків, приявних при присязі, й цю справу перенесено на наступний день.

В другому пункті обвинувачення старшина заявила, що перед повстанням військовий скарб виносив понад 100 тисяч золотих, як і те, що по смерті Кочубея узяв Гетьман ключі до військової скарбниці й ніхто до неї не мав доступу.

Третій уступ старшинського письма був присвячений обвинуваченні фінансової гетьманської політики. Старшина твердила, що Мазепа дуже малу частину грошей з оренд передав до військового скарбу. Як приклад подано Стародубський полк, з якого щороку впливало до військового скарбу 9000 фльоринів, а до приватного гетьманського 1.500 дукатів. Подібна ситуація була по інших полках. Стар-

шина твердила, що давній закон забороняє гетьманам брати собі з нерухомих маєтків більше крім Гадяцького полку й Шептаківської округи, а Мазепа «посів своєю повагою багато призначених на військовий податок городів, округ, містечок, сіл і перевозів через Дніпро й Десну не тільки по той, а навсправжки й по цей бік Дніпра аж до Случі й Дунаю, сливе всю Україну, простерту здовж і вшир більше, ніж на сто миль...». На це Войнаровський запитав, чому старшина не донесла цареві про надужиття Гетьмана, отже, «або не було надужиття Мазепи, бо інакше була б старшина донесла цареві, або вона про них не знала. Права даються тим, що пильнують їх, а не тим, що сплять». Якщо йдеться про кількість гетьманських доходів і маєтків, поза Гадяцьким полком, то не можна говорити про загорнення приватних лише військових маєтків, бо «згідно з правом, приписом і хвальним звичаєм, опорожнені маєтки належать до розпорядку царя й zarazом сучасного тоді гетьмана».

В ході розправи старшина заявила, що вона не донесла цареві на Гетьмана з двох причин: 1) Мазепа всупереч давнім законам панував в Україні самовладно, 2) цапливий той, кого чужі нещастя роблять обережним, бо багато з цієї причини попало в дуже велику небезпеку. На увазі старшина мала, напевно, Кочубея і других, що через донос заплавили своїм життям.

Продовження розправи відбулося 29-го листопада. Войнаровський на вступі зазначив, що йому дуже дивно, що «освободителя України проголошують її гнобителем». На це старшина заявила, що «москалі й гетьман наложили ярмо на неї». На запит Войнаровського, чому по повстанні не донесла про це королеві, старшина відповіла, що «інакше треба би почати подвійну війну — одну з москалем, а другу з Гетьманом, а тепер вона, визволена з московського ярма, про те доносить». Тут знов наявно виходять опозиційні настрої козацьких старшин до відносно абсолютної влади геть-

мана в Україні, які своє документарне ствердження і оформлення знайшли в Бендерській конституції.

В дальшому тягу розправи відчитано присягу Мазепи, в якій він уважав за «свій обов'язок із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, із повинности свого гетьманського уряду проти ворогів москалів за добро отчизни, в обороні законів і свобод повстати, усіма способами й засобами боротися та з'єднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й запорозького війська, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша малоросійська отчизна й запорозьке військо від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи із побільшенням не повернуться до давнього стану».

Войнаровський заявив, що зі смертю Мазепи упадає здійснення і зобов'язання присяги — а крім того він не отримав гетьманського уряду, тому він не зобов'язаний виконувати тут те, що Гетьман пообіцяв. Звичайно, тут ішлося виключно про гетьманське майно.

Четвертий, п'ятий і шостий пункти письма козацьких старшин відносилися до цілого скарбу Мазепи, що, на думку старшини, був військовим скарбом козаків. Войнаровський обстоював думку про приватне майно Гетьмана, що його він мав оберігати на доручення Мазепи.

Розправу продовжувано 30-го листопада й козацькі старшини виступили з вимогою в імені цілого Війська Запорозького відносно передачі скарбу Мазепи. При цьому зазначено, що їм відомо про те, що Мазепа заплатив 3000 дукатів за палату в Москві й стільки ж само переслав на руки Меншікова за надання йому титулу князя Римської Імперії. В дальшому Войнаровський зазначив, що старшина не є компетентною процесуватися — бо зі смертю Гетьмана її роля скінчилася. Якщо вона хоче процесуватися «в імені України,

то мусить показати дану собі від України повноважність, щоб комісія могла ствердити, що старшини законні позовники». На це старшина зажадала від Войнаровського предложити письмовий заповіт Мазепи.

В дальших точках знов же обидві сторони видвигали проти себе різні закиди й вони свідчать про дуже напружені відносини між Войнаровським і козацькою старшиною. Комісія закінчила цілу розправу в користь Войнаровського, якому дуже допоміг своїм свідченням у користь Войнаровського гетьманський довірений і адміністратор Іван Бистрицький. Згодом вийшло на яву, що зізнання Бистрицького неправдиві⁸). Карло XII вирішив цілу справу в користь Войнаровського, мабуть, тому, що був у нього заборгований. Цілий перебіг розправи перед Бендерською комісією виявив багато негативних рис Войнаровського й козацької старши-

⁸) Два дні перед смертю (1717 р.) Бистрицький написав до шведського короля листа такого змісту: «Найясніший Королю, Всемилолюбивий Пане! Не через що інше стратив я мою милу жінку, дітей і майно, як лише для в Бозі спочиваючого гетьмана Мазепи, бо я не зрадив його, бувши два рази висланий з листами до Вашої Королівської Величності, і був в службі при Мазепі сорок літ, а тепер вельможний пан Войнаровський пустив те в непам'ять і лише зводить мене обіцянками, хоч моя жінка споріднена була з ним кровю, бо Мазепа був її вуйко, і вона приходилася вельможному панові Войнаровському тіткою з дому Городиських. Спершу приобіцяв він був дати мені сто дукатів, бо я допоміг йому прийти в посідання скарбів, давши виказ доходів в Бозі почившого гетьмана Мазепи і потвердивши, що то не публічне добро, лиш приватне гетьмана Мазепи. А коли б я зізнав правду, то ствердив би як річ певну, що Мазепа посідав скарби трьох гетьманів, Брюховецького, Многогрішного й Самойловича, а також трьох синів Самойловича, Семена, Григорія, котрому цар стяг голову в Сівску, і Якова, засланою на Сибір; скарби всіх тих осіб позістали при Мазепі. Публічні гроші з оренд були в Мазепи, а по смерті гетьмана дістав усі ті публічні скарби і клейноди вельможний пан Войнаровський; між тим того майна в Бозі почиваючий гетьман Мазепа не привіз з собою на Україну, бо кошовий Сірко вислав його бідно вбраного в Батурин до гетьмана Самойловича; пізніше ж відправили його з Батурина до Москви. По повороті звідти був він при гетьмані Самойловичеві в придворній службі п'ятнадцять літ, по чому Самойлович поставив його генеральним осаулом і на тім уряді був він шість літ; а коли гетьман Самойлович засланий був на Сибір, то Мазепа дістав по ньому гетьманське достоїнство і перейняв усі ті скарби публічної каси». — Гл.: Єнсен, «Родина Войнаровських в Швеції» (Записки НТШ, ХСІІ, 1909), ст. 192-193.

ни. Тут в першу чергу впадає наявна погоня сестрінка Мазепи за скарбами та повна нетолеранція до домагань старшини. З другого боку старшина в невластивий час робила закиди Мазепі в справі зловживання публічними доходами. Як бачимо, наша перша політична еміграція в XVIII-му столітті не могла внутрі між собою поладити внутрішні розходження — лиш вирішила піддатися під суд шведського короля й його дорадників. Головною причиною непорозумінь, як бачимо, були матеріальні добра. Це явище відклику до чужого авторитету в справах внутрішніх спорів повторювалося в українській історичній дійсності ввесь час, включно до нашої доби — під час і по другій світовій війні.

Четвертий розділ

ВИБІР НОВОГО ГЕТЬМАНА І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЙНАРОВСЬКОГО

Найважливішою справою української бендерської еміграції був вибір наслідника Мазепи. Були три кандидати на гетьманську булаву: Андрій Войнаровський, Дмитро Горленко, Прилуцький полковник, і генеральний писар Пилип Орлик. За Войнаровським був шведський король і група низових козаків, які уважали, що він, одіичивши гетьманське добро, повинен рівнож взяти на себе тягар гетьманської булави. Войнаровський від тої почеси й відповідальности відказався. Як згадував Єнсен, цей «жадний до життя і може трохи легкодушний небіж Мазепи» всю свою енергію звернув на те, щоб забезпечити за собою майно померлого Гетьмана. Цю опінію поділяють Б. Крупницький ¹⁾ і О. Оглоблин ²⁾, які в своїх працях підкреслюють «легкодушність» Мазепиною сестрінка. Не донеслися до наших часів документи, які висвітлили б джерельно причину відмови Войнаровського від гетьманської гідности. На нашу думку, рішальним чинником у відмові Войнаровського кандидувати на гетьмана була психологічна настанова самого Войнаровського, що не мав майже жадних приятелів серед козацької генеральної старшини. Його зв'язки зі старшиною особливо загострилися по Бендерській комісії — отже, він мусів собі освідомити недоброзичливість більшости козацького війська щодо його кандидатури. Другим рішальним фактом

¹⁾ Б. Д. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик* (Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1956), ст. 16-17.

²⁾ Оглоблин, *Мазепа . . .*, ст. 378.

була його песимістична настанова щодо можливостей продовжувати визвольну боротьбу на вигнанні, на що, мабуть, вплинула смерть Гетьмана. Смерть Мазепи мусіла бути важким ударом долі для його сестрінка й наставила його депресивно до тодішньої української дійсності. Він обіцяв допомагати протимосковській боротьбі, але не хотів її очолити. Дуже можливо, що до відмови рівнож причинилася його майбутня дружина, що мала значний вплив на Войнаровського. Андрій, в свою чергу, підпер кандидатуру Орлика, обіцяючи йому 3 000 дукатів, якщо він погодиться стати гетьманом³⁾. Це свідчить, що без огляду на його непорозуміння із генеральним писарем, він бажав, щоб гетьманська булава дісталася у певні руки. По довгих ваганнях Пилип Степанович Орлик (1672-1742) згодився перебрати гетьманську булаву. Треба підкреслити, що в еміграційних умовах це не була виключно почесь, а перш за все важкий обов'язок і відповідальність. Недаром у 1719 р. Орлик згадував, що «я не просив собі гідности гетьмана, я прийняв її на розказ його величности і, не маючи публічних фондів для ведення справи, вкладав у те власні фонди». Як бачимо, одним з рішачючих факторів у виборі гетьмана був дорадчий голос шведського короля. П'ятого квітня (ст. ст.) 1710-го року відбувся традиційний вибір, на якому бувший генеральний писар став гетьманом України. В цьому самому дні була проголошена конституція Української Козацької Держави — «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis»⁴⁾. Бендерська конституція — цей державно-

³⁾ Київская Старина, т. 80, ст. 95-96; Український Археографічний Збірник, III, ст. 44.

⁴⁾ Бендерська конституція опублікована в «Чтенияхъ въ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ Университетѣ», 1847, кн. I, ст. 1-17. — Аналізу цього документу подав академік М. П. Василенко в розвідці «Конституція Пилипа Орлика», Ученые Записки Института Истории РАН ИОН, т. IV, Москва, 1929, ст. 153-171. — Англійська версія, «The Constitution of Pylyp Orlyk», in *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, vol. VI. no. 3, 4 (21-22), 1958, pp. 1260-1295.

правний акт — являється вікопам'ятним документом української політично-державницької думки в XVIII-му столітті.

Виринає питання про відношення Войнаровського до нового гетьмана і Бендерської конституції. Взаємини між Орликом і Войнаровським не були дружні⁵⁾, вони були напружені. Проте пропозиція Войнаровського в справі гетьманської влади й дарунок з 3000 дукатів свідчать, що між ними взаємини не були зірвані. Орлик мусів рахуватися з Войнаровським, хочби тому, що цей мав значний вплив на Карла XII-го й належав до його приятелів. Не зважаючи на перебрання гетьманської спадщини, яка спричинилася до основних непорозумінь між Андрієм і козацькою старшиною, Войнаровського лучив з козаками момент протимосковського наставлення, що був основною віссю діяльності бендерської еміграції.

Борщак пише, що Войнаровський «брав діяльну участь у виробленні Бендерської конституції 1710 р.»⁶⁾. На це твердження покищо немає жадного джерельного попертя. В основному Бендерська конституція обмежувала гетьманську владу й надавала великі права козацькому парламентові в формі поширеної старшинської ради, що збиралася тричі на рік. Саме старшина мала грати найвизначнішу роль у майбутній вільній Українській Державі⁷⁾.

Порівнюючи деякі статті Бендерської конституції із письмами козацької старшини в справі перебрання спадщини Мазепи, бачимо багато спільних точок і саме тому сумніваємося, щоб Войнаровський був одним з авторів згаданої конституції. Десятого травня 1710 р. Карло XII виставив козацькому війську спеціальний документ, «Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi», яким зобов'язався

⁵⁾ Без жадного обґрунтування проф. Є. Онацький твердить, що Войнаровський «підтримував приятельські зв'язки з новообраним гетьманом П. Орликом», *Українська Мала Енциклопедія*, ст. 201, Буенос-Айрес, 1958.

⁶⁾ Борщак, «Арешт Войнаровського», ст. 135.

⁷⁾ Mykola Vasylenko, «The Constitution of Pylyp Orlyk», *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* (1958), p. 1277.

забезпечити Україні державну самостійність і не зложити зброї доти, доки Україна буде окупована московськими військами.

Щоб усвідомити собі й зрозуміти політичну діяльність Войнаровського й козацької старшини в Туреччині, мусимо коротко зупинитись над політичною міжнародною ситуацією по Полтавському бою. Не улягає сумніву, що поразка шведсько-українських військ під Полтавою ставила Москву в ряди могутніх європейських держав — які не могли зі спокоем дивитися на зростаючу потугу московської держави та її вихід у Балтійське море. Тут у першу чергу були заінтересовані Швеція, Туреччина, Крим, Франція і Англія, як також Австрія. Перебування Карла XII і Мазепи в Бендерах дуже непокоїло Петра I-го, що за всяку ціну бажав від турецького уряду видачі Мазепи й Войнаровського. Проте, як ми вже згадували, заходи Петра I не увінчалися успіхом. Карло XII, а вслід за цим Орлик мали значне попертя у французькій амбасаді, в Царгороді, як і взагалі в самій Франції. Місія французького дипломата Жана Казимира де Балюза, що, на думку російських істориків, мав доручення «установити дружеские отношения между Францией и Россией»⁸⁾, була лише елястичним дипломатичним кроком, щоб приспати чуйність Петра I-го. На ділі Франція душею була по стороні Швеції^{9а)}. Тут не зашкодить ще раз пригадати шляхетність а заразом рішучу реакцію міністра закордонних справ Франції де-Торсі в обороні Карла XII, Мазепи й козаків на домагання Петра I видати «зрадників батьківщини». Туреччина, як влучно зазначає Б. Крупницький, спочатку не розуміла, що загроза вже стоїть перед її

⁸⁾ Б. Б. Кафенгауз, «Полтавская победа и русско-французские отношения», *Полтава к 250-летию Полтавского сражения*, Сборник статей (АН СССР — Институт истории і АН УССР — Институт истории), Москва: АН СССР, 1959, ст. 148.

^{9а)} Збереглася вістка про дружні зв'язки Войнаровського з французьким послом Дезаером у Бендерах (березень 1710 р.). Проте докладних даних про перебіг їхніх розмов не маємо. І. Борщак, «Гетьман Пилип Орлик і Франція», *ЗНТШ*, Львів, 1924, т. 134-135, стор. 81.

власною брамою і, шукаючи порозуміння з росіянами, підписала ще на початку 1710 р. мировий трактат з Московою. Проте рік опісля Туреччина з Росією була вже в стані війни. До цього причинилася беззастережно діяльність шведських і українських дипломатів, у тому числі й Войнаровського. Тут треба підкреслити зокрема вплив Орлика й козацької старшини на Карла XII в аспекті майбутньої турецько-російської війни. Отже не даром французький дипломат Безенваль, що в другій половині 1709 р. перебував на Волині, писав Людовікові XIV, що «користуючися порадами Мазепи, шведський король проявляє велику активність, щоб викликати збройну інтервенцію Порту»⁹⁾. Щоб посилити свої впливи в Туреччині та дипломатичних представництв у Царгороді, Карло XII відправив у Константинопіль свого післанця Мартина Найгебауера (німець родом з Гданська), а згодом генерал-майора Понятовського й Войнаровського^{9а)}. Найгебауер предложив турецькому урядові спеціальний меморіал п. н. «Причини, чому для Туреччини було б корисно протиставитись надто великим успіхам Московського царя». Цей цікавий документ, що мав безперечний вплив на напруження російсько-турецьких взаємин, у чотирьох точках спрецизував загрозу Росії, мовляв: 1. «Московський цар напав без дозволу могутнього султана на його територію і ворожо виступив проти шведів, приятелів султана. Це він зробив не випадково, а нарочно, розваживши передше основно». 2. «Оскільки Туреччина, не беручи на увагу догідної можливості, не виявила йому спротиву, грозить він стати дуже небезпечним сусідом». 3. «Його вороже наставлення до Туреччини виявляється тим, що він укріплює Taginkakassi, Kermenstara, Altsetsch Goriz, задумує підкорити кримських татар і заподіяти дальші шкоди Туреч-

⁹⁾ Борщак, «Шведчина й французька дипломатія», ВУАН — Історична Секція — *Науковий Збірник*, т. 28 (1928), стор. 86.

^{9а)} На основі дневника фон Кохена знаємо, що Войнаровський виїхав 6-го квітня шв. ст. до Істамбулу. — *Kansli — Dagbok från Turkiet till största delen förd af I. H. v. Kochen 1709-1714*. Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1908, IV, s. 16.

чині». 4. «Супроти цього Туреччина могла б досягнути своєю більшою користю не тільки через те, щоб виявити йому свій спротив і своєчасно перекреслити його надто великі успіхи, але також і це, щоб одержати більші можливості на прилучення важливого торговельного міста Ассака» (Озіва — Л. В.).

В дальшому дораджував Карло XII з'єднаними шведсько-українськими військами напасти на Московщину¹⁰). Цей документ мав дуже великий вплив на турецьких політиків. На цьому місці слід підкреслити про дружні зв'язки між Орликом і кримським ханом Девлет-Гіреєм, великим прихильником незалежності козаків. Дуже важливою являється поїздка Войнаровського в Крим 1710 р., як згадує Борщак, на доручення Орлика¹¹). Крім цього в Крим виїхала окрема делегація в особах полк. Дм. Горленка, ген. судді Довгополого, ген. писаря Івана Максимовича — з метою укласти українсько-кримський договір.

Не донеслися жадні важливіші відомості про місію Войнаровського в Крим, але знаємо, що вже в січні 1711 р. між Орликом і Кримським ханом був уложений договір. В роках 1711-1712 Войнаровський перебував у Царгороді, як спеціальний висланник Карла XII і експерт в українських справах.

В Царгороді Войнаровський тісно співпрацював з Понятковським і Найгебауером. В основному Орлик спер свою політику на турецьких і французьких¹²) дипломатах у Царгороді. Войнаровський у свою чергу нав'язав взаємини з проросійськи наставленим англійським амбасадором сером Робертом Суттоном і намагався приєднати його для української справи. Войнаровський переконував його, що в «спільності інтересів усієї Європи є полагодження козацької стра-

¹⁰) Osterreichisches Staatsarchiv, Wien. Abteilung Staatskanzlei. Turcica (Türkei). Aus Berichten Talman's, Konstantinopel, den Januar 1710.

¹¹) Борщак, цит. пр., стор. 135.

¹²) Борщак, «Гетьман Пилип Орлик і Франція», *Записки НТШ*, т. СХХХІV-СХХХV.

ви»¹³). Тодішні зв'язки Мазепинської еміграції із Англією ще доволі скупо розроблені¹⁴). Якщо йдеться про безпосередні контакти між Мазепинцями й англійськими дипломатами, то також треба згадати акти капітана James-a Jefferyes-a¹⁵), що пильно слідкував, як англійський посол до Бендер, за діяльністю козаків у Туреччині. Лише згодом Англія усвідомила собі велику небезпеку зі сторони Росії і змінила свій проросійський курс у користь української визвольної справи. Англо-українські зв'язки 1716-1720-их років чекають ще до сьогодні на серйозну аналізу й висновки¹⁶). Назагал треба подивляти рухливість українських дипломатів у Туреччині, вони значно причинилися до відкритого конфлікту між Портою і Москвою, в наслідок чого Туреччина в листопаді 1710 р. проголосила цареві війну. Не улягає сумніву, що Войнаровський відіграв важливу роль в дипломатичних зв'язках українців і Карла XII-го з чужинецькими дипломатами. Володіючи плавню декількома європейськими мовами й маючи надзвичайну здібність аналізувати заплутані політичні ситуації, Войнаровський мав доступ і зв'язки з французькою, англійською і австрійською амбасадрами в Царгороді, що сприяли значно популяризації української справи на міжнародньому форумі.

Аналізуючи політичну ситуацію у Константинополі, що став головним осередком європейської політики, слід відмітити рухливу діяльність московського посла Толстою, який завдяки підкупству мав доволі значний вплив.

Рівнож спершу Німеччина, Англія і Голляндія не бажали війни Туреччини з Москвою. Непорозуміння між Фран-

¹³) Лондонський Архів Foreign Office. Туреччина, 1711-1714; цитуюмо за Борщак, *Войнаровський*, стор. 150, примітка 13.

¹⁴) Elie Borshak, «Early Relations Between England and Ukraine», *Slavonic Review*, 1931, vol. X, no. 28, pp. 150-157.

¹⁵) *Kapten Jefferyes' bref till engelska regeringen från Bender och Adrianopel 1711-1714, från Stralsund 1714-1715* (i. «Historiska handlingar», vol. XVI, no. 2), Stockholm, 1897, 123 pp.

¹⁶) Численна література про добу Мазепи в чужинецьких виданнях подана в праці: Elie Borschak, *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*, 1935, pp. 47-65.

цією і Австрією також шкодили організації і консолідації європейських сил проти московської загрози.

В пруським таємним державним архіві в Берліні Б. Крупницький віднайшов цілу низку реляцій пруського резидента в Польщі Лельгефеля (Lölhöffel) до пруського короля з років 1710-1711. В повідомленні під ч. 14, датованім у Данцігу 28-го січня 1711 р., читаємо, що «Войнаровського, племінника Мазепи, вислано з Мазепиним військом і деякими татарськими відділами на Україну через Дністер, щоб підняти повстання проти царя. Це не вийшло на добре, бо татари зараз же почали грабувати. Їх зустрінув Кропотов, відбив здобич, кілька сот татар побив, а кілька сот узяв у полон». (Б. Крупницький, Гетьман Пилип Орлик, Варшава, 1937. Праці УНІ, стор. 185-186). Однак ця вістка не знаходить підтвердження у сучасних історичних джерелах, на основі яких знаємо, що в тому часі Войнаровський перебував у Бендерах.

Під кінець 1712-го року Войнаровський повертається із Царгороду до Бендер. Слід відмітити цікавий епізод: його співтоваришем подорожі був відомий французький мандрівник Обрі де ля Мотрей (1677-1743) і він опісля у своїх спогадах з симпатією згадував про Войнаровського (Mr. Woniargousky, neveu du feu General Mazzeppa)¹⁷⁾.

Не залишилося поважніших історичних джерел, що відкривали б політичну діяльність і приватне життя Войнаровського в роках 1713-14, в яких він перебував біля Карла XII-го, як його дорадник. Можна здогадуватися, що Андрій брав активну участь в політичному житті й стався одною з довірених осіб шведського короля. Карло XII в 1712-13 роках мав численні непорозуміння з турецьким урядом, що привело навіть до малого збройного зудару між королем і

¹⁷⁾ *Voyages du Sr. A. de la Motraye, en Europe, en Asie et en Afrique. Où l'on trouve une grande variété de Recherches géographiques, ... Avec Des remarques instructives sur les mœurs, ... Comme aussi Des relations fidelles...* (2 vols.). A la Haye, chez T. Johnson & J. Van Duren. MDCCXXVII. Vol. II, p. 7.

його нечисленним військом з турецькими яничарами 1-го лютого 1713 р. в обозі під Варницею. Це славнозвісний «Каллибалик»^{17а)}, який опісля причинився до українсько-турецького напруження.

Ще раніше Войнаровський вислав свою родину до Вроцлава на Шлезьку. Андрій був батьком сина Станіслава й дочки Ульріки Елеонори, названої так у честь сестри Карла XII. Це рівнож свідчить про тісні зв'язки й дружбу із шведським королем¹⁸⁾.

Під кінець 1714-го року, по численних більш і менш вдалих спробах викликати збройне повстання в Україні, українські емігранти були приневолені покинути Туреччину та податися шукати захисту й зрозуміння в європейських державах. На таку ситуацію зложилася ціла низка причин, згадаємо лише найголовнішу — непорозуміння Карла XII і Орлика з Туреччиною в стратегічних і політичних питаннях ведення протимосковської війни.

Спершу з Туреччини виїхав Карло XII (червень, 1714 р.), а трохи пізніше козацька верхівка — Орлик, Герцики, Нахимовський і другі. Виїздом пунктом українців і шведів з Туреччини стала Демотика. Звідтам заховався один лист Войнаровського з 28-го квітня 1714 р.^{18а)} до шведського уряду, в якому він з'ясовував свої фінансові домагання. В початках 1715-го року бачимо Войнаровського вже серед своїх найближчих у Вроцлаві на Шлезьку.

^{17а)} 8-го лютого 1713 р. Карло XII на чолі своєї прибічної сотні звів справжній бій з турецьким і татарським військом у числі понад 8 000 бійців. Ця збройна сутичка була спричинена негативним наставленням Карла XII до побажань Порти, щоб він покинув Туреччину. Цікаво зазначити, що в тому бою, що в нім безсумнівно брали участь деякі українські козаки, Карло XII своєю рукою положив біля 10-ти турків, а на побоевищі залишилося коло 300 яничарських трупів. Шведські втрати не вносили більш як 30 забитих і 50 ранених. Многобарвний опис цієї події поданий в листах очевидця — Jefferyes Bref 1713, pp. 39-42.

¹⁸⁾ Тут у першу чергу слід підкреслити заборгованість Карла XII-го у Войнаровського. Відомо, що в осені 1709 р. він позичив шведському королеві 13.000 дукатів, у березні 1710 р. біля 30.000 дукатів, а в січні 1711 р. 14.800 дукатів і 14.000 талярів. Westrin, *op. cit.*, p. 3.

^{18а)} Єнсен, «Родина Войнаровських в Швеції», ЗНТШ, ХСІІ, 1909, кн. 6-та, стор. 171.

Перший етап мандрівки Войнаровського й українських емігрантів з Бендер був закінчений. Оцінюючи побут наших земляків у Бендерах і взагалі в Туреччині, мимо всіх недомагань, а головню внутрішньої неспаяності й незгоди, приходиться подивляти їхню дипломатичну діяльність, якої лаятмотивом була ідея суверенності України. Відносно в короткому часі українська політична думка в державно-творчому аспекті дійшла до своїх вершин і не задовольнялася уже «федераціями» чужих держав. Українські політичні круги на еміграції видвигнули питання повної незалежності України, мовляв, «Україна обох сторон Дніпра з військом Запорозьким і народом Малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння». Держави, які помагають Україні в протигимосковській боротьбі «ні під претекстом освободження її, чи під якимнебудь іншим не мають претендувати на абсолютну власть над Україною й військом запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвласність, ані не мають брати з неї якихнебудь доходів чи податків. Не мають забирати собі чи обсаджувати своїми залогами кріпостей українських, які були б зброєю чи трактатами здобуті від Москви... Мають Україну содержувати відлості і іншим не дозволяти якимсь чином гнести. Цілість границь її, непорушність вольностей, законів, прав і привілегій її свято мають заховувати, аби Україна вічними часами свобідно тіпилася своїми правами і вольностями без усякого ущербку...»¹⁹⁾. Мабуть виразніше не можна з'ясувати ідею державности, як це зробили українські політичні діячі першої декади XVIII-го століття. Їхню політичну зрілість можемо сміло назвати ренесансом української державницької думки в XVIII-ому столітті, що мала сильний вплив на українську історичну дійсність наступних віків.

¹⁹⁾ Інструкція козацьким послам до Оттоманської Порти 1711 р. М. Грушевський, «Шведсько-український союз 1708 р.», *Записки НТШ*, ХСІІ, 1909, кн. VI, ст. 18-19.

П'ятий розділ

ВОЙНАРОВСЬКИЙ В ЄВРОПІ

З Туреччини спершу подався Войнаровський на Шлезьк, де проживала його дружина з донькою і сином. Можливо, що він закупив у Вроцлаві невеличкий маєток, бо ще раніше мав це в пляні зробити. До Вроцлава прибув Войнаровський на початку 1715 року (лютий-березень). Не донеслося жодної важливішої вістки про його діяльність на Шлезьку. Знаємо лише, що між ним і його дружиною назрів великий конфлікт, в наслідок чого Войнаровський відобрав від неї сина та подався до Відня, де зібрався провідний актив мазепинської еміграції. Не знаємо причини родинної незгоди, догадуємося, що вдача Ганни могла стати основним фактором цієї події. В шведському державному архіві заховався лист Ганни Войнаровської до Карла XII, який в цілості наводимо: «Найясніший і Наймогутніший Королю, мій Всемилоствівиший пане!¹⁾ Як завжди, впродовж усього часу мого вигнання, піддержувала мене в Туреччині ласкава Опіка Свяченої Королівської Величності, мого Всемилоствівишого Пана, так і тепер покірно звертаюся до неї, щоб Свячена Ко-

¹⁾ З актів шведського державного архіву — Єнсен, цит. пр., ст. 171 — подав оригінальний текст листа А. Войнаровської: «Serenissime ac Potentissime Rex Domine mi Clementissime!

Uti per totum hoc tempus exilii mei sustinuit me semper Protectionalis Sacrae Regiae Majestatis Domini mei Clementissimi gratia in Turcia; ita et nunc suppliciter recurro ad illam, ut Sarca Regia Majestas, Dominus meus clementissimus ex innata sua clementia, quam habet in omnes miseros et afflictos, etiam meae misereatur miseriae. Nam a Marito meo derelicta cum filio, nullum ab ipso habeo supplementum. Et ille sine ulla ratione Viennae manet huiusq., longinquus a Protectione Sacrae Regiae Majestatis. Cujus imprudentia ut non afferat mihi damnum in Protectione Sacrae Regiae Maistis, hanc pedibus adicio Regis lumillimam supplicationem, statum meum miserum exponendo:

ролівська Величність, мій Всемилоствіший Пан, по врожденій своїй доброті до всіх нещасних і пригноблених, змилювався також і над моєю недолею.

«Бо я, покинута моїм мужем разом із сином, не маю від нього ніякої піддержки. І цей без ніякої причини пробуває у Відні, далеко від Опіки Свяченої Королівської Величності. Щоб його нерозвага не пошкодила мені в Протекції Свяченої Королівської Величності, приношу до Королівських стіп це найпокірніше прохання, з'ясовуючи мої нещасливі обставини: що тут позбавлено мене вже всіх засобів до життя, а вдома, в Україні, пограбовано все, бо всі наші добра посіли москалі, а мою Маму, братів і сестер ув'язнили і вислали в Московщину — так одно залишається для мене благати тієї Протекції Свяченої Королівської Величності, яка мене завжди щедро піддержувала.

Свяченої Королівської Величності,
мого Всемилоствішого Пана

Вроцлав, 25 квітня 1715 р.

вірна підвладна
Анна Войнаровська».

На основі цього листа, який в деяких місцях, мабуть, перекравлений ³⁾, довідуємося, що під кінець квітня 1715 р. Войнаровський проживав із своїм сином у Відні. Австрійська столиця на короткий час стала прибіжищем української політичної еміграції. Тут перебував Орлик зі своїм ото-

quod hic omnes iam mihi substracti sunt modi vivendi, domi vero in Ukraina omnia mihi rapta sunt, quoniam omnia bona nostra mosci in possessionem acceperunt, et Matrem meam, fratres et sorores meas in captivitatem acceperunt et in Moscoviam miserunt, unicum mihi restat, hanc implorare Protectionem S. R. Maistis, quae semper me fovebat et alebat.

Secrae Regiae Maistis Domini mei Clement: mi
Vratislaviae, 25 aprilis a: o 1715.

fidelis subdita
Anna Voynarowska».

³⁾ На увазі маємо це місце, де Анна пише, що не має від свого чоловіка «ніякої піддержки». Сумніваємося, щоб Войнаровський залишив свою дружину й доньку без ніяких матеріальних засобів.

ченням і Войнаровський, вони плянували в короткому часі виїхати в Швецію. І Борщак твердить, що Войнаровський у Відні не мав жадного зв'язку з українцями, що вже перебували в Швеції, як рівнож «активної участі в політиці не брав» ⁴⁾.

Це твердження підважується заміткою самого Борщака, мовляв, в архіві французького міністерства закордонних справ находимо згадку, що Войнаровський, «сестрінок славного Мазепи», передав французькому амбасадорові у Відні реляцію Полтавської баталії. Вже самий цей факт свідчить про те, що Андрій брав активну участь в політичному житті та мав у Відні зв'язки з чужинецькими амбасадорами.

На превеликий жаль, не розпоряджаємо жадними джерельними матеріялами, за допомогою яких ми могли б відтворити в головних зарисах віденський період Войнаровського, як рівнож усталити дату його виїзду з австрійської столиці. Натомість залишився тестамент Войнаровського, з якого можемо довідатися деякі цікаві дані про гетьманського небожа, як також його ставлення до свого найближчого оточення.

ЗАВІЩАННЯ ВОЙНАРОВСЬКОГО

Перед виїздом до Швеції Войнаровський написав заповіт, датований 19-го серпня 1716 року. Автентична копія цього цікавого документу зберігається у Шведському Державному Архіві. Першу частину завіщання присвятив Войнаровський своїй дружині, мовляв: «Моїй любій шлюбній жінці, вельможній Анні Войнаровській, уродженій Мирович, за її вірність, чесність, добру поведінку й щирю любов, що їх я достатньо відчув і від неї дізнав, хочу дати п'ятдесят тисяч талярів з капітальної суми, яку має тепер на скороні Його Величність Всемогутніший Король Швеції, мій найлашкавіший король» ⁴⁾.

³⁾ Борщак, *Войнаровський*, ст. 27.

⁴⁾ Оригінал — Єнсен, цит. пр., ст. 180: «Meiner lieben Ehefrau, der Wohlgeb. Anna Woynarowska, geboren von Mirowicz, demnach ich ihre Treue,

Других 50 тисяч припадало доні Войнаровського, Елеонорі, «замість посагу». Решту мав одержати син Станислав, як лише стане повнолітним, а до того часу майном сина мала завідувати його мама. Воля батька була, щоб мама подбала, щоб Станислав «відбув студії і подорожі по чужих краях».

Бачимо, що, не зважаючи на доволі поважне непорозуміння зі своєю дружиною, Войнаровський записав їй значну частину спадку. Він велике значення надавав едукації і подорожам свого сина Станислава, до якого був прив'язаний.

В своєму заповіті згадує Войнаровський рівнож манастир отців св. Василя в Білостоці та манастир Галата в Молдавії, «де поховано тіло Його Ексцеленції блаженної пам'яті гетьмана Запорозького Мазепи, мого вуйка й добродія». Обидвом монастирям він записав по 1000 талярів Альберта. Таку саму суму Войнаровський призначив «для того місця, де буде лежати моє грішне тіло». Як бачимо, в розподілі своєї спадщини він був справедливий, бажаючи всіх членів своєї родини матеріально забезпечити. Завіщання Войнаровського вказує рівнож на його пошану до релігії. На увазі маємо його щедрий дар-жертву (5000 талярів) монастирям⁵⁾. Можливо, що вже тоді Войнаровський передбачував небезпеку з російського боку. Царські агенти пильно слідували за політичною діяльністю Мазепинців, які відкривали перед державами західної Європи правдиве обличчя Москви.

Ehrlichkeit, Wohlverhalten und ehrliche Liebe satsam verspührt und erfahren, will ich von der Capital summa, welche vorjetz in Ihre Mayst. des Grossmächtigsten Königs von Schweden, meines allergnädigsten Königs Händen sich befindet, geben fünfzigtausend Thaler courant».

⁵⁾ Крім згаданих монастирів Войнаровський жертвував по 1000 талярів для монастирів оо. Міноритів, Капуцинів і Францішканів у Вроцлаві.

В 1716 році запланував Войнаровський виїхати на деякий час до Швеції і там полагодити свої фінансові справи⁶⁾. Подорозі Андрій рішив вступити в Гамбург, де проживало багато його давніх приятелів.

На цьому місці наświetлимо коротко тогочасну політичну атмосферу в цьому місті. Росія в тому часі старалася за всяку ціну здобути кращу опінію серед королівських європейських дворів. На зовішню пропаганду московський уряд видаткував велику суму грошей. Все ж таки загально публічна європейська опінія відносилася холодно, а то й ворожо до Петра I та Московщини. Як своєчасно звітував Андрій Артемович Матвеев, московський резидент в Газі: «жить мне здесь теперь очень трудно: любовь их (голландців — Л. В.) только на комплиментах ко мне, а на деле очень холодны»⁷⁾. Подібно малася ситуація по всіх європейських столичних містах. Гамбург в першій чверті XVIII-го століття відігравав доволі значну ролу в міжнародньому політичному житті. Як удатно відмітив Борщак, Гамбург під час Північної війни стався «осередком усіх партій і націй». Тут нав'язувалися необхідні знайомства, велися ті чи інші політичні інтриги, вешталися явні й таємні агенти, не кажучи вже про звичайних шпигунів. Тому ще на початку XVIII-го віку московський уряд звернув особливу увагу на Гамбург⁸⁾. В 1709 році Петро I прийняв на становище російського резидента в Гамбурзі німця Фрідріха Беттігера, який мав сприяти поширенню доброго слова про Росію, як також нищити всі пасквілі, шкідливі для Росії⁹⁾. Під той час Гамбург мав виразне

⁶⁾ Про фінансові задовження Карла XII появилася джерельна праця шведського архівара Theodor-a Westrin-a, «Anteckningar om Karl XII: s orientaliska kreditorer», *Historisk Tidskrift*, utgifven af Svenska Historiska föreningen, Stockholm, 1900, 56 pp.

⁷⁾ С. А. Фейгина, «Полтавская битва и зарубежная общественно-политическая мысль», *Полтавская победа*, Москва: АН СССР, 1959, ст. 164.

⁸⁾ Борщак, *Войнаровский*, ст. 31.

⁹⁾ Н. Бантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России*, Москва, 1898, II, 151.

прошведське обличчя, а гамбурзька преса в чорних барвах змальовувала Московщину, зокрема підкреслюючи жорстокість москалів. Прибуття небожа Мазепи до Гамбургу, без сумніву, причинилося в європейських політичних кругах до жвавішого зацікавлення проблемами України та її боротьби проти московської тиранії. Здається, що Войнаровський тоді не мав лише на думці відновити знайомства, але рівнож нав'язати взаємини з чужинецькими дипломатами в Гамбурзі, які були очаровані бистрістю його політичних міркувань.

Аврора Кенігсмарк¹⁰⁾, прозвана «Саксонською Діяною», мала в Гамбурзі свій салон, куди збиралися найвпливовіші особистості Гамбургу та приїзdnих гостей: дипломати, мистці, письменники, філософи. Пригадаємо, що Аврора грала активну роль в тодішньому політичному житті. Свого часу вона була посланцем короля Августа до Карла XII-го в справі замирення. Одначе ця дипломатична місія не увінчалася успіхом, про що пізніше згадував Вольтер в однім своїм вірші, мовляв:

«On m'a conté ma belle Konismarc
Que Charles XII en son humeur bizarre,
Vainqueur des rois et vainqueur de l'amour
N'osa t'admettre à sa brutale cour,
Charles craignit de te rendre les armes
Il évita tes charmes»^{11).}

¹⁰⁾ З найважливіших праць про Аврору згадаємо: *Maria Aurora Königsmarck, en krönika of Birger Mörner*, Stockholm, 1913; *Histoire secrète de la duchesse de Hanovre*, Londres, 1774; *Denkwürdigkeiten der Gräfin Maria Aurora Königsmarck*, von D-r Fred. Cramer, 2 vols. Leipzig, 1836; Hesekiel, *Nachrichten zur Geschichte des Geschlechtes der Gr. von Königsmarck*, Berlin, 1854; Blaise de Bury, *Les Königsmarck*, Paris, 1855; P. Burg, *Die schöne Gräfin Königsmarck*, Braunschweig, 1919.

¹¹⁾ «La Pucelle d' Orleans», chant IV (1887).

Я зачував, красуне Кенігсмарк,
Як раз Карло, химерний володар,
Що підбивав серця та королів,
Тебе у двір пустити не посмів —
Щоб не піддатись, з остраху як раб
Він оминув Твоїх приваб.

(Перекл. М. Рудницького)

Войнаровський познайомився з Авророю і став дуже частим гостем її дому. Там він познайомився з англійським дипломатом Матесоном, з яким згодом нав'язав товариські зносини. Саме тепер можна говорити про зворот Англії в своїй проросійській політиці та про «англійську орієнтацію» української еміграції. Войнаровський намагався ще в Царгороді приєднати Англію для української справи, а тому пильно слідкував за англійською зовнішньою політикою. Як правильно зауважує Борщак ¹²⁾, московська експансія на Балтиці дуже турбувала англійський уряд, а ще й до того московські війська стояли в Мекленбурзі й загрожували Ганноверові, дідичному володінню короля Юрія, а тому ситуація була надзвичайно сприятлива для англо-українських взаємин. Недаром російський амбасадор у Відні Ланчинський нарікав, що англійці шукають усіх середників, щоб обмежити силу Росії ¹³⁾. Збереглися деякі документи, донесення про зустрічі Войнаровського з Матесоном у Гамбурзі й вони вказують на його виїняткову дипломатичну здібність. Матесон писав до свого уряду м. і. так: «Вчора (18. IX. 1716 р. — Л. В.) я мав довгу розмову з Войнаровським, Мазепиним сестрінком. Він змалював мені ситуацію в північній Європі та вказав на загрозу інтересів Його Величності від царя. Господар Лівонії, цар, незабаром зможе контролювати цілу північну Європу, де рівновага буде назавжди захитана. Одним із засобів ослаблення царської могутності, це, на думку Войнаровського, підтримати козацьку націю, нині знищену в своїх правах і вольностях. Англія, казав мені пан Войнаровський, знає, яке це страждання для цілої нації бути в неволі, тим більше, що козацька нація є нацією вольнолюбною» ¹⁴⁾. При тому Матесон зазначував, що «рідко коли я бачив таку освічену й шляхетну людину». Це останнє свідчення англійського дипломата слід розуміти не

¹²⁾ Борщак, «Арешт Войнаровського», ст. 138.

¹³⁾ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. XVIII, ст. 376.

¹⁴⁾ Реляція переходується у лондонському Foreign Office — див. Борщак, цит. пр., стор. 138.

лише як комплімент для Войнаровського, але відзеркалення справжнього факту.

Войнаровський, перейшов добру дипломатичну школу при боці Мазепи й Карла XII, був одним з визначніших європейських дипломатів першої чвертини XVIII-го століття. Заходи Войнаровського були відомі Беттігерові та він про побут і діяльність Андрія негайно сповістив Петра I-го, що в тому часі перебував у Копенгагені. На маргінесі треба відмітити факт, що Англія значно зацікавилася українською визвольною справою. Згодом у Швеції Орлик відбув розмови з лордом Картеретом (Carteret), англійським амбасадором, який став приятелем України та сприяв англо-українському порозумінню ¹⁵⁾. Проте Войнаровському не вдалося допровадити переговорів із Матесоном до кінцевої стадії. Петро I вповні усвідомив собі небезпеку політичної акції гетьманського небожа та видав наказ силою схопити Войнаровського й тим самим перешкодити і перервати його протимосковську діяльність. Подія схоплення Андрія широким відгомном відбилася у всіх європейських державах, серед європейських дипломатів, які ще раз наглядно побачили, якими методами користується Москва в поборюванні своїх противників.

¹⁵⁾ Borshak, «Relations of England and Ukraine», *op. cit.*, p. 152. .

СХОПЛЕННЯ ВОЙНАРОВСЬКОГО

Петро I вирішив силою схопити та ув'язнити племінника Мазепи і тим самим позбутися безпосереднього нащадка Гетьмана. Недаром ще в 1710 році московський цар вимагав від Туреччини видачі Мазепи та його племінника. Одержавши від Беттігера реляцію про побут і діяльність Войнаровського в Гамбурзі, Петро I відбув на борті свого корабля нараду, в якій брали участь кн. Василь Долгорукий, російський посол в Данії, віцеканцлер Шафіров і граф Толстой, бувший російський посол в Туреччині. Вже 4-го вересня доручено Беттігерові схопити Андрія, обіцюючи йому нагороду, доживотну ренту 500 рублів річно. На допомогу Беттігерові надіслано ад'ютанта царя — Олександра Румянцева, що в першій половині жовтня прибув до Гамбургу в товаристві декількох московських старшин. Від того часу кожний крок Войнаровського був пильно сліджений московськими шпигунами. В історичних архівах донеслася записка Беттігера до царя з рахунком витрат на отримання шпигунської сітки. В цій цікавій записці читаємо м. ін. таке:

«Я наняв шпигунів і інших людей, які день і ніч не залишали Войнаровського, щоб завжди за ним слідкувати й таким чином я мав певність, що цей Войнаровський не зникне — це коштувало 421 дукатів».

«56 дукатів я сплатив, за час від 21 вересня по 12 жовтня, капітанові Матюшкінові та його воякам, також на утримання їх коней, на сіно, овес, солому та мешкання. Сюди не треба зараховувати щоденного райхсталяру, що його я виплачував драгунам, за час від 12 жовтня по 5 грудня».

«140 райхсталярів я сплатив від 12 жовтня по 5 грудня 1716 р. за сіно, солому й овес, що зужили коні драгунів».

«Я сплатив 336 райхсталярів, рахуючи 56 днів по 6 талярів денно, від 12 жовтня до 5 грудня, за мешкання у моєму будинку Войнаровського, капітана Матюшкіна та лейтенанта міста Гамбургу, що щоденно мали варту при ньому, рахуючи також вино, пиво, чай, цукор і їду двічі на день».

«7 талярів сплачено гамбурзькій варті, що допомогла мені схопити Войнаровського. Вона ж дістала від мене, від 16 жовтня по 5 грудня (51 днів), 34 таляри, як „Trinkgelt“¹».

«56 талярів коштувало світло за 56 днів. За цей самий час я витратив на паливо 112 тал. Все це разом робить 867 1/3 або 359 дукатів».

Крім того Беттігерові вдалося навіть улаштувати свого шпіона Гальддена на секретаря Войнаровського, як також підкупити покоївку, де мешкав Войнаровський. Удержання цілої шпигунської мережі коштувало за підрахунком Беттігера 889.12 спеціальних дукатів (Species Ducaten). Як бачимо, Войнаровського дуже добре стережено, обмотуючи його павутинням шпигунської сітки так, що кожний його крок дома й поза домом був відомий Беттігерові. Знаючи слабкість Войнаровського до карт, декілька разів Румянцев і інші москалі під прибраними прізвищами зустрічали його в домах гри й виправали доволі показні грошеві суми. Відомо, що декілька днів перед схопленням Андрія його приятелі звертали йому увагу на небезпеку зі сторони москалів. Однак він «сміявся з того, кажучи, що він не підданий царя і що правно росіяни не можуть мати до нього нічого»²). Отже Войнаровський не доцінював московської перфідії.

Дня 12-го жовтня Войнаровський впав жертвою московської засідки, вертаючись з обіду від графині Кенігсмарк. Про цю подію заховалися численні звіти й описи. Бажаємо навести найголовніші. На нашу думку, найбільше достовір-

¹) «Документи об Андрее Войнаровском...» цит. пр., стор. 40-43.

²) Єнсен, цит. пр., стор. 176-178, — за матеріалами шведського державного архіву, відділ «Bibliographica».

ним джерелом являється реляція шведського амбасадора Ротліба до міністерства закордонних справ у Стокгольмі, написана один день по скопленню Андрія. В своїм звідомленні з 13-го жовтня 1716 р. амбасадор писав з Гамбургу:

«Тут у Гамбурзі вже немає більше безпеки. Без натяку про попередні приклади випадків, що багато їх Ваша Ексцелленція і так знає, вчора пополудні в ясний день скоплено в повозці небожа Мазепи, відомого Войнаровського, який було зупинився в Туреччині при шведському королеві й тут гостив від кількох місяців, і відвезено ув'язненого до приміщення тутешнього московського резидента. Він (Войнаровський — Л. В.) обідав у графині Кенігсмарк і, коли хотів звідсіля вертати додому так званою АБЦ-вулицею, московський резидент, будучи в однім домі на засідці разом з гамбурзькими вартувими в числі приблизно 16 чоловік, сейчас прискакує до повозу в переїзді й змушує оттаким чином Войнаровського, як арештанта, їхати до свого помешкання. Рівночасно впускають до міста 12 російських драгунів, яких держали перед брамою, щоб ці вартували біля Войнаровського в квартирі резидента. В цьому немає ніякого сумніву, що він буде виданий цареві й прийде для нього чорна година. Кілька днів передше часто перестерігали його численні добрі приятелі, щоби мався на бачности перед таким лихом і виїхав звідсіля. Але він сміявся з того всього й говорив: Він ніякий підданий царя і росіяни правно не можуть мати до нього нічого. Що станеться з ним дальше, матиму честь донести слідуючим разом. . . .»^{*)}

«З-приводу цього (арешту — В. Л.) тутешнє жіноцтво попадає в одчай, а головно домові, де він харчувався, і нашою С. теж огорнув»^{*)}. (Особа С. невідома).

^{*)} Ессен, цит. пр., стор. 176-178:

«Es ist sonsten allhie in Hamburg nunmehr keine Sicherheit mehr, in dem man, die vorigen exempla nicht zu berühren, viele selbige Ewr Excell. ohne dem schon bekandt sind, gestern nachmittag den bekandten Wojnaroffski, des Mazeppa Enkel, der sich bey dem König in Schweden in der Turkey ausgehalten und welcher allhie ettwae ein paar Monathe gewesen, bey hellem Tage in der Gutsche bey dem Kopf genommen und ihn nach des hiesigen muscowitischen Residentes Behausung gefänglich hingefahren. Er hatte zu Mittag bey der Gräfin

Подрібний опис скоплення Войнаровського знаходимо в німецькій хроніці Гамбургу^{*)}, зложеної одначе кільканадцять років пізніше по скопленню. Німецький хронікар залишив нам таку згадку: «Князь Войнаровський, племінник козацького гетьмана Мазепи, задержався тут (в Гамбурзі — Л. В.) на деякий час і часто зносився із тамошніми шведами.

Про це дізнався московський резидент, п. фон Беттігер, і подав звідомлення на царський двір. Він одержав наказ ув'язнити його. Цей наказ показав він (міській) Раді з проханням арештувати Войнаровського.

Світла м. Рада дала полковникові фон Вольфбергові дотичне припоручення з додатком: Якщо вищеназваний князь буде ув'язнений, він має бути переданий під охорону міста.

Königsmarck gespeiset und wie er von dannen nach Hause durch die so genannte ABC-Strasse fahren wollte, hält sich der muscovitische Resident mit einer Hamburgischen Wache von ettwae 16 Mann in einem gewissen Hause heimlich auf, springet so gleich im Vorbeyfahren an den Wagen und forciret ihn soldiergestalt nach seinem Hause als ein arrestant zu fahren. Zu gleicher Zeit werden 12 russische Dragoner, die vorm Thor gehalten, in die Stadt gelassen, welche die Wache bey dem armen Wojnaroffsky in des Residenten quartier versehen. Es ist kein Zweifel, dass er an den Czaaren werde extradiret werden und seine Zeit übel passiren. Es ist einige Tage vorher von vielen seiner guten Freunde vielfältig gewarnet worden, sich für dergleichen Unfall in acht zu nehmen und sich von hier zu begeben. Er hatt aber alles in den Wind geschlagen und gesaget: Er wäre kein Unterthan vom Czaaren und die Russen könnten an ihn mitt recht nichts haben. Wie es weiter mitt ihm ablaufen wird, habe die Ehre hinnechts zu berichten. . . .»^{*)}

Das hiesige Frauen Zimmer aber ist darüber an desespoir, worunter hauptsächlich das Haus, wo er gefryset und unsern C. mitt begriffen.

^{*)} В тексті оригіналу й перекладу пропущено при кінці довше речення, яке не має ближчого інтересу.

^{*)} *Nachrichten von Hamburg, 1709-1726*, Vol. V: *Beschluss des Versuchs einer zuverlaessigen Nachricht von dem kirchlichen und politischen Zustande der Stadt Hamburg*, herausgegeben von Steltzner, 1739, pp. 457-460: «Der Printz Woynarowsky, ein Vetter des Cousackischen Feld-Herrn Mazeppa, hatte sich einige Zeit alhier aufgehalten, und mit denen sich alhier befindlichen Herren Schweden viel verkehret.

Dieses erfuhr der Moscovitische Resident, Herr von Boetger, und berichtete solches nach seinem Hofe. Er bekam Befehl, dass Er solches in Arrest nehmen lassen sollte. Diesen Befehl zeigte Er E. E. Raht, und ersuchte um des Woynarowsky Arrestierung.

Hochgedachter Raht ertheilten an dem Herrn Obristen von Woldenberg dieserselben ein Commissorium mit dem Anhang: Dass wann gedachter Printz arrestiret waere, Er in der Stadt Verwahrung solte gebracht werden.

Дня 13-го листопада довідався п. резидент, що князь має бути в графині Белькін, про що повідомив п. полковника, жадаючи декілька вояків. Опісля цей відряджає на очак російського секретаря підстаршину з 4-ма жовнірами до наріжного дому Кільмана, що стояв напроти оселі графині Белькін, і, коли п. резидент в'язнитиме князя, вони мають йому допомогти й ув'язненого відставити на Головну Варгу.

Як тільки підстаршина з жовнірами прибули до наріжного дому Кільмана, п. резидент був уже там і вказав підстаршині на возівню, де цей з 4-ма жовнірами мали б ховатися до часу, аж його джура їм скаже слідувати за ним.

Упливло півгодини, Войнаровський виходить з Белькінської оселі, всідає у свою повозку та в'їздить на вул. А. Б. Ц.

Син п. резидента разом з вартою йдуть вслід за повозкою, підстаршина вскакує на повіз, повідомляє князя про арешт і вимагає його шпади.

Den 13. November erfuhr der Herr Resident, dass der gedachte Printz bey der Graefin Bielckin waere, solches laesst Er dem Hrn. Obristen wissen, und verlangt einige Mannschaft. Der dann einen Unter-Officirer nebst vier Mann in Gegenwart des Russischen Secretairs beordert nach dem Kielmann Eckischen Hause, welches der Graefin Bielcken-Hause gegen über gelegen war, zu gehen, und wann der Herr Resident den Printzen arrestiren wuerde, sie ihm beystehen, und den Arrestirten nach der Haup-Wache bringen solten.

Als der Unter-Officirer mit der Mannschaft in das Kielmanns-Eckische Haus kommt, ist der Herr Resident alda, und weist dem Officirer den Wagen-Schauer an, in welchen er sich nebst den 4-Soldaten verborgen halten solte, biss sein Diener es ihm sagen wuerde, so solten sie ihm nachfolgen.

Eine halbe Stunde darauf koemmt Woynarowsky aus dem Bielckischen Hause, steigt in seine Kutsche, und faehret in die A.B.C. Starsse hinein.

Des Herren Residenten Sohn, nebst der Wache folget der Kutsche nach, der Unter-Officirer springt in die Kutsche, kuendiget dem Printzen den Arrest an und fordert den Degen von Ihm.

Der Herr Resident koemmet auch an den Wagen, kuendiget solchen gleichfals den Arrest an, und verlangt den Degen.

Der Printz fraget: Wer Ihn arrestiren liesse? Darauf der Herr Resident geantwortet: Sein Allergnädigster Kaeyser, zeigt Ihm den schriftlichen Befehl, und verlangt den Degen, in dessen Weigerung Er Ihm solchen durch den Unter-Officirer abnehmen lassen wolte.

Worauf der Printz seinen Degen an den Unter-Officirer giebet, der Herr Resident aber reisset solchen dem Unter-Officirer aus den Haenden. Dieser will nach seiner gehabtten Ordre den Printzen in Arrest bringen.

Der Herr Resident aber, und sein Sohn schlagen den Kutscher und die

П. резидент також приближається до повозу, рівнож повідомляє його про арешт і вимагає шпади.

Князь запитує: Хто велить його в'язнити? На це п. резидент відповів: Його Вселаскавіший Цісар (цар — Л. В.) — пред'являє наказ на письмі, жадає шпаду, а при спротиві, велів підстаршині її йому відійняти.

На то князь віддає свою шпаду підстаршині, але п. резидент вириває її з рук підстаршини. Останній хоче, згідно з одержаним дорученням, відправити князя до в'язниці.

Але п. резидент і його син б'ють візника й коней так довго, аж були змушені везти князя до оселі резидента на Юнгфер-Штіг. Маючи князя в своїм домі, відправляє свого секретаря з джурою і двома вояками з варти на мешкання Войнаровського та велить їм обов'язково забрати його речі й принести до свого дому.

Світла м. Рада прийняла це за дуже зле й також наказала: Щоб обер-офіцер з 16-ма вояками негайно виставив у домі резидента охоронну стійку для безпеки Войнаровського, тим більше, що російський резидент поставив уже на варті в своїм домі деяких росіян, але вони зложили свою зброю в Дамм-брамі.

Дня 5-го грудня драгунський хорунжий з відділом дра-

Pferde so lange, biss sie den Printzen nach des Residenten Haus auf dem Jungfer-Stieg bringen muessen.

Als Er den Printzen in seinem Haus gehabt, schicket Er seinen Secretarium und Diener, nebst 2. Mann von der Wache, nach des Woynarowsky Quartier, und laesst de facto dessen Sache wegnehmen und in sein Haus bringen.

Ein Hoch-Edler Raht nahm solches sehr uebel auf, befahl auch: Dass sogleich ein Ober-Officirer mit 16 Mann in des Herrn Residenten Haus solten geleet werden, die den Woynarowsky bewachen musten, zumahl da der Russische Herr Resident einige Russen als Wache in sein Haus genommen, die aber Ihr Gewehr in dem Damm-Thore abgegeben hatten.

Den 5. December solte der Faehrlich von den Dragonern, nebst ein Commando von Dragonern, den Woynarowsky, vermoege Ordre, ueber der Neuen-Wall-Strasse zum Moellern-Thore hinaus nach Altona bringen. Er bringet aber solchen zum Damm-Thore hinaus. Dieserhalben kam er in Arrest.

Er gab fuer, der Adjutant haette ihm die Ordre so gebracht. Dieses konnte er aber nicht beweisen. Als muste er noch einige Tage im Arrest bleiben . . .».

В передмові до 5-го тому «Гамбургських Вістей» зазначений 1739-тий рік, як дата написання згадки про схоплення Войнаровського. Автор анонімний.

гунів мав, згідно з дорученням, відставити Войнарівського Ново-Валовою вулицею до воріт Міллерна і до Альтони. Але він приводить його до Дамм-брами, через що був ув'язнений.

Він зізнав, що адютант приніс йому такий наказ, але цього не міг довести і мусів ще кілька днів залишитися у в'язниці . . . ».

Порівнюючи ці два документи, бачимо в деяких місцях розбіжність: в шведському документі згадується про обід Войнарівського в графині Кенігсмарк, а в німецькій хроніці графиню Белькін. Документарно стверджено, що Войнарівський і графиня Белькін обідали в цей нещасливий день у Аврори Кенігсмарк. Також дати випадку різняться. Виринає тепер питання, на якій основі Беттігер звернувся до Гамбурзького магістрату з проханням придержати Войнарівського, щоб опісля мати за собою повне попєртя гамбурзьких властей.

Цар через Беттігєра вимагав заарештувати Войнарівського, як царського підданця, який не вирахувався з царських грошей. На думку Борщака, це була досить правомірна для того часу вимога. Магістрат не ввійшов у розглядання цієї справи по істоті, а дав дозвіл на, скажемо, домашній арешт у себе в місті, де і сподівався сам розібрати справу⁶⁾. Гамбурзький магістрат, звичайно, не визнавався на справі та не міг знати, що Войнарівський в Україні не був на «царському жалуванні» — він керувався головно моментом страху, знаючи, що на кілька годин їзди від Гамбургу стоїть в Мекленбурзі головна квартира московських військ. Беттігер зручно використав наївність Гамбурзького магістрату та чимшвидше перевіз Войнарівського на територію московського посольства. Це зрозуміли гамбурці аж за декілька днів, про що писав місцевий часопис «Relation Courier», мовляв, «позавчора наше місто впало жертвою непорозуміння. Графа Войнарівського, сестрінка гетьмана Мазєпи, заарештував московський резидент. Ця сумна подія може

⁶⁾ Борщак, «Арешт Войнарівського», ст. 142.

потягнути за собою важкі наслідки»⁶⁾. Гамбурзький хронікар не переяскравлював цієї події, що зрушила європейську опінію. Посипалися численні реляції і протести чужинцевих дипломатів, що щиро взялися за справу визволення Войнарівського. В міжчасі Андрій перебував ув'язнений в московській амбасаді та вірив у своє увільнення. Про це свідчить його лист до дружини Ганни, писаний тиждень по ув'язненню і висланий до Вроцлава. Андрій писав:

«Моя люба Ганю! Правдоподібно ти дістала вже звістку про моє нещастя, а саме, як арештував мене в Гамбурзі московський резидент і в його домі я сиджу вже дев'ятий день. Через інтервенцію трьох міністрів, а саме шведського, цісарського й французького, місто не дозволяє мене вивезти. Таким способом я сподіюся з Божою поміччю відзискати ще свободу. Отже ти не смутися тим дуже, бо хоч би я мав бути ув'язнений до приїзду його царської величності, то однак сподіюся, що він поступить зі мною як справедливий пан, знаючи, що я не вдавався ніколи в ніякі змови з моїм дядьком. Моя мила жінко, ти маєш в руках розпорядження, що його я зробив на письмі перед моїм від'їздом. Отже май надію, що його величність король шведський, справедливий і ласкавий пан, не дозволить, щоб сталася кривда тобі й моїм дітям, але навпаки, як його величність мала мене в своїй високій опіці, так перенесе ту опіку також на тебе і моїх дітей. Зобов'язання його королівської величності знаходиться в руках Ереншільда, отже ти з дітьми, поки я буду в московськїм кулаці, повинна удатися до нього та видістати той документ. Моя шкатула з паперами також в добрих руках і не пропаде. Проси лише Бога, щоби я вийшов з арешту, а тоді знов все направиться. Прошу передати привіт усім до мене прихильним та запевнити, що я позістаю і т. д. С. А. Войнарівський»⁷⁾.

⁶⁾ Там же, стор. 143.

⁷⁾ Німецький переклад листа, виготовлений Е. Г. Вайхмантлем і зложений в шведськїм державнім архіві, ось такий: «Mein herzlich geliebteste Annichen! Vermuthlich wird Sie bereites von meinem Unglück Nachricht erhalten haben, wie dass ich nemlich durch den Muskowittischen in Ham-

Знаючи, що цей лист буде цензурований, Войнаровський нарочно написав, що «не вдавався ніколи в ніякі змови зі своїм дядьком». Другий цікавий натяк — це згадка про шкатулу, в якій найправдоподібніше знаходилися дуже важливі папери та яку за всяку ціну москалі бажали дістати в свої руки. Припускаємо, що Беттігер спеціально для цієї справи підкупив служанку Войнаровського. Проте ця таємнича шкатула не дісталася москалям. В міжчасі розгорнулася сильна дипломатична акція за повернення волі Войнаровському.

В першу чергу зараз по схопленню Войнаровського, в Гамбурзькому магістраті з'явився генерал Велінг, шведський амбасадор у Гамбурзі та командант шведських військ у Бремені, та зажадав негайного звільнення Войнаровського, який перебуває під протекторатом шведського короля і є полковником шведської королівської гвардії⁹⁾. Як бачимо, Вой-

burg arrestirt worden, in dessen Quartier ich schon den neunten Tag sitze. Die Stadt aber will mich, wegen der intercession dreyer Ministers, als des schwedisch-, keyserl. und französischen, nicht abführen lassen. Deswegen so vehoffe ich durch Gottes Hülfe noch frey zu kommen. Sie wolle sich deshalb nur nicht allzusehr betrüben; denn, ob ich schon bis zu Ihre Czarisch Mayst. Ankunft sollte angehalten bleiben, so erhoffe ich dennoch dass er wohl als ein gerechter Herr mit mir verfahren werde, wohl wissend, dass ich mich niemals mit meinem Mutterbruder in einige consilia mit eingelassen. Meine Hertzens Frau, sie hat meine disposition in Ihren Händen, welche ich bey meiner Abreise schriftlich aufgesetzt. Demnach so bleibe der Hoffnung, dass Ihre Mayst. der König von Schweden als ein sehr gerechter und gnädiger Herr weder Dier noch meinen Kindern einiges Unrecht werde wiederfahren lassen, sondern im Gegentheile, wie hochbemelte Mayt mich in Dero hohen protection gehalten; also auch Euch nebst meinen Kindern in eben derselben zu conserviren geruhen. Die obligation von Ihre Königl. Mayst. von Schweden hat der Herr Ehrenschild in seinen Händen, weshalb Sie denn nebst meinen Kindern, wofern ich in Moskowittischer Macht verbleiben sollte, sich bey ihm wird melden und selbe abfordern müssen. Meine Skatull mit denen Pappieren ist gleichfalls in guten Händen, allwo sie nicht verlohren gehen wird. Bitte Sie nur Gott, dass ich möge aus dem Arrest loskommen, so wird alles wiederum guth bleiben. Allen mir wohl affectionirten bitte meinen Gruss zu vermehren und zu versichern, dass ich derer, wie auch sonderlich verharre

Meiner hertzlich geliebtesten Annichen

unterthänigster Diener
S. A. Woynarowsky».

⁹⁾ Звіт про заходи Велінга знаходиться в реляції французького амбасадора Пуссена, знаного дипломата, в французькому архіві мі-

наровський тут виступає в характері полковника шведської армії і знаходиться під спеціальною опікою Карла XII. Справа схоплення його й арешту прибирала для Гамбурзького магістрату та для москалів неприємний оборот. Для характеристики тодішньої ситуації наведемо декілька голосів чужинецьких дипломатів і тогочасну пресу. Наприклад, пруський резидент у Гамбурзі Бурхардт писав своєму королеві 13-го жовтня слідуюче: «Місцевий російський резидент, за допомогою Магістрату, заарештував Войнаровського (Woperofski), Мазепиного сестрінка, що з деякого часу тут перебував, як російського васалю і бунтаря. Проти бажання Магістрату, що цього не знав, резидент завіз Войнаровського до своєї оселі й там поставив свою варту. Шведи вимагають визволення Войнаровського, твердячи, що він є полковник королівської шведської армії. Магістрат, що не знав про приналежність Войнаровського до шведської армії, коли б навіть хотів, нічого вже не може змінити в арешті, бо одночасно московський резидент поставив російську варту біля Войнаровського, що знаходиться у власній оселі резидента... Цей кавалер (Войнаровський) подвійно заслужив на співчуття та жаль: кілька днів тому він програв усі свої гроші в карти, а нині може втратити життя і дочекатися долі Паткуля»⁹⁾.

Англійський дипломат Матесон з великим співчуттям сповіщав свій уряд, що «мій приятель, симпатичний п. Войнаровський, нахабно заарештований московським резидентом», а далі, що він дуже боїться за його долю.

Французький амбасадор Пуссен¹⁰⁾, знавець східноєвропейських справ, розгорнув широку акцію в справі звільнен-

ністерства закордонних справ. Ці архівні матеріали віднайшов і їх опублікував І. Борщак у своїй праці про Войнаровського, якою ми користуємося.

⁹⁾ Йоган Райнгольд фон Паткуль, курляндський шляхтич, під час північної війни станув на боці ворогів Карла XII. Після замирення ганебно виданий (королем Августом) Карлові XII був засуджений на кару смерті.

¹⁰⁾ Про долю Пуссена докладніше подав Борщак у праці, «Шведчина й французька дипломатія», Науковий Збірник Істор. Секції ВУАН, т. XXVIII (1928), ст. 77-88.

ня Войнаровського. Численні видання¹¹⁾ засуджували московське нахабство. Хоч би для прикладу наведемо редакційну нотатку гагського місячника «*Mercure Historique et Politique*». Цей орган французьких протестантів писав: «Московський резидент Беттігер прохав арешту полковника графа Войнаровського, швагра (sic!) славнозвісного Мазепи, який нині на службі в Швеції, і що досить дивно, Гамбурзький магістрат дав згоду на такий скандал. Московський міністер покликався на випадок із лордом Дюфусом...¹²⁾. Ось до чого доводить, коли мала держава занадто уступає своєму могутньому сусідові, особливо такому деспотичному, як московський. Ввесь світ обурений цим порушенням азилю, святим правом кожної суверенної держави давати прибіжище особам, по якимсь причинам нетерпимим в інших державах. Гамбург не зумів виправдати довір'я публічної безпеки, яке мав досі в Європі та яке малі держави повинні особливо строго берегти, бож воно складає частину міжнародного права».

Видача лорда Дюфуса була між іншим основною причиною повздержливої акції Матесона й англійського уряду супроти схоплення Войнаровського. Англійці знали, що Гамбурзький магістрат може кожної хвилини навести їм приклад знаної афери Дюфуса.

Відклик до пошани міжнародного права не був пустим. Уже в 1721 р. J. Hübner у своїй праці «*Kurtze Fragen aus der politischen Historie*» (Leipzig, 6 vols. in 12°) — пірвання Войнаровського насвітлював як приклад зломання міжнародного права. Як бачимо, справа Войнаровського стала загальноєвропейською справою, а тим самим значно активізувала проблеми України.

У відповідь на демарш шведського уряду Гамбурзький

¹¹⁾ Тодішня європейська преса, що голосно відгукнулася на схоплення Войнаровського: «*Gazette de France*», «*Gacetta de Madrid*», «*Gazette de Leyde*», «*Hollantske Mercurius*», «*The Moderator Intelligencer*», «*Theatrum Europaicum*», «*Vossische Zeitung*», «*Le Clef du Cabinet*».

¹²⁾ Якобінський лідер лорд Дюфус врятувався в Гамбурзі та був виданий гамбурзьким магістратом англійському королеві Юрєві І.

магістрат запевняв, що ніколи не важився би придержати Войнаровського, якщо б був знав, що він є високим старшиною шведської армії. Проте це визнання вже було *post factum*. В міжчасі генерал Велінг зв'язався із Войнаровським і Андрій на його руки зложив протест, звертаючися до німецького цесаря — «голови німецької імперії», Карла XII — «протектора козацької нації», французького «християнського короля, що охороняє принципи права та моралі в Європі» і до англійського короля — «приятеля і союзника шведського короля, мого добродія». В своєму протесті¹³⁾ Войнаровський стверджував, що «навіть у турків недоторкане є право азилю, і султан відмовився видати цареві козацького гетьмана Мазепу».

Протягом одного тижня справи Войнаровського зачали набирати добрий оборот. Дня 18 жовтня у Гамбурзькому магістраті відбулася офіційна інтервенція представників європейських держав, які безпосередньо були зацікавлені в звільненні Андрія. Швецію заступав амбасадор Ротліб, Німеччину цесарський амбасадор Курцрок, а Францію амбасадор Пуссен. Кожний з дипломатів висловив своє обурення з-приводу зломання міжнародного права азилю для політичних діячів, а Ротліб загрозив навіть репресіями супроти гамбурзьких кораблів у портах Швеції. Важливий голос був німецького представника Курцрока, який заявив, що перш за все німецький цесар може мати в цій справі рішальний голос.

Гамбурзький магістрат вповні усвідомив собі свій великий нетакт і помилку та вирішив допомогти Войнаровському. Головно йшлося про те, щоб москалі не вивезли Андрія кудись подальше від Гамбургу. Цар Петро I пильно слідкував за розвитком подій та, як лиш дізнався про інтервенцію згаданих держав, негайно вислав до Магістрату гостру ноту з погрозами, що в випадку невідачі Войнаров-

¹³⁾ Оригінальний лист-протест Войнаровського до сьогодні не знайдений. Його зміст відтворений на основі записок французького дипломата Пуссена, що їх віднайшов І. Воріцак.

ського він сам в «добрій компанії (натяк на російське військо — Л. В.) приїде до Габургу й розшукає свого «васалю і бунтаря, який командував на Україні трьома полками і дезертирував»¹⁴). Аргументація царя була звичайною вигадкою про дезерцію Войнаровського. Таким трюком Петро I бажав представити Войнаровського як свого підданого, що дезертирував з царської армії. Гамбурзький магістрат опинився в дуже важкій ситуації, з якої проте знайшов доволі логічний вихід. На настерливі та погрозливі домагання москалів гамбурці заявили, що в справі видачі Войнаровського нічого не можуть рішати, лише чекають на пораду німецького цісаря, фактичного володаря Гамбургу. В міжчасі Беттінгер робив заходи, щоб до Гамбургу стягнути декілька російських полків і силою вивезти Войнаровського.

На цісарську відповідь не довелося довго ждати. Вже 2-го грудня німецький амбасадор Курцрок з'явився в магістраті з нотою такого змісту: «Його Римська Цісар. Величн. Наш Вселаскавіший Пан із перераженням дізнався, що Ваша Вельмишановна Рада, на одностороннє донесення, вашою сторожею не лише схопила й арештувала кавалера Войнаровського, замешкалого в місці непорушного прибіжища (азилу — Л. В.) та дотепер безпечного на території Райху, але також веліла видати його московському резидентові під охорону в його приміщенні.

Перед Його Ціс. Величн. Його Величн. Цар ніколи не видвигав якогось обвинувачення проти згаданого Войнаровського. Тому Вони (нім. цісар — Л. В.) також через Ексселенцію Райхсвіцеканцлера Священ. Рим. Імперії повідомили московського резидента в Відні по-перше мати на увазі цей самовільний-незвичайний поступок у Священ. Рим. Райху, а при тім зазначили, що згідно з порядком належить подати під осуд Найвищому Імперському Судові, якщо щось оскаржуюче мається проти згаданого кавалера Войнаровського...

¹⁴ Борщак, «Арешт Войнаровського», ст. 147-148.

Я хочу при цім нагадати Високоповажаним Панам, що це добре місто (Гамбург — Л. В.) є неутральною, граничною, імперською станицею і тому Ви не маєте входити в подібні замішання ні тепер ні в майбутньому, але придержуватися стисло імперської неутральности, ніякої сторони не заступати — ні комусь до вподоби ні на чийсь кривду, на одностороннє донесення не арештувати невинних осіб, а вже ніяк не видавати їх...»¹⁵).

Цісарська відповідь давала Гамбурзькому магістратові фактичне право відмовити цареві видачі Войнаровського. Цей цікавий документ рівночасно свідчить про велику пошану в Німеччині та взагалі в західній Європі до права азилу і неторканости політичних емігрантів. Магістрат вирішив тимчасово передати Войнаровського від опіку Курц-

¹⁵ Гамбурзький Державний Архів Cl. VII. Lit. Mc. Nr. 2, vol. Ib: «Ihre Römisch. Kayserl. Mayst. Unsser Allergnädigster Herr, haben mit Empfindung vernommen, E. E. Rath auf einseitig Angeben inen in dero Erblanden-Schutz niedergelassenen undt anhero aufm Reichsboden in Sicherheit gekommenen Cavallier Woyনারauski nicht nur durch ihre Wachte in gefänglicher Haft nehmen, sondern auch dem Moscowitischen Residenten in seiner Behausung zur Bewahrung überantworten lassen.

Gleichwie nun Ihre Kays. Mayst. niemahlen einige Beschwerde gegen besagten Woyনারauskij vonseiten Ihr. Mayst. des Czaren vorgebracht worden: so haben Sie auch durch dero Herrn Reichsvice-Cantzlers Excellence dieses im Hayl. Röm. Reich äigenmächtig — ungewohnliches Verfahren dem Moscow. Residenten in Wienn erstlich vorhalten undt dabey bedeüten lassen, dass wo Sie etwas gegen besagten Cavallier klagbar anzubringen, solches der Ohrtnung nach bei den Allerhöchsten Reichs-gericht thuen mögten.

Es hat dieser Moscow. Resident zu Wienn, welcher sich wohl zu bescheiden weiss, dass mann im Röm. Reich nicht so ungebunden verfahren undt schreiben muss, mit aller Bescheidenheit darauf geantwortet, und die Sache ad referendum angenommen.

Ich habe meinen Hochgeehrten Herren hiebey zu erinnern, das da diese guthe Stadt ein neutraler Gränzreichs-Standt ist, Sie noch jetzt noch inskümfftige in dergreichen Gedräng stellen, «sondern in exacter Reichs Neutralitet halten», keinen Theil zu lieb noch zu Leide ichts wass unternehmen «weniger qualificirte Personen auf einseitiges Angeben in Haft nehmen», amwenigsten aber solche aussliefern sollen.

Gestalten Kays. Mayst. diese guthe Stadt in billigen Dingen nachtrücklich zu schützen, ihr commrcium aufrecht zuerhalten, als auch sonsten mit Kays. M. Gnaden mietigst beygethaen bleiben wollen.

Hamburg d. 2. December 1716.

Ew. Hoch Edl. Hochw.

Dienstbereitwilligster Diener

M. H. v. Kurzrock».

рока, себто під цісарську протекцію. В міжчасі вислано посольство до Петра I в Альтону, що мало йому з'ясувати рішення міської Ради. Делегація магістрату прибула до цього містечка 3-го грудня, цар її прийняв і загрозив, що вишле в Гамбург Шереметева з військом.

Справа комплікувалася додатково приїздом цариці Катерини, яка очікувала дитину, а заразом плянувала відсвяткувати в Гамбурзі свої іменини, що припадали на 5-го грудня. До цього часу Петро I бажав за всяку ціну дістати Войнаровського в свої руки. І саме тепер зачинається таємничо-підступна гра царевих дипломатів-шпигунів. Вони свідомі того, що силою не зможуть застрашити Гамбурзький магістрат, вирішили через Аврору Кенігсмарк вплинути на Андрія, щоб він добровільно заявився за передання його цареві.

Тут даємо слово І. Борщакові, який уважно простудіював цю аферу й прийшов до важливих заключень:

«Тимчасом 5 грудня припали ім'янини цариці Катерини, на честь якої цар хотів дати в Гамбурзі гучний бенкет, але не міг, очевидно, туди віхати, доки справа Войнаровського не буде поладнана на користь царя. До того всього цариця сподівалася ось-ось дитини та їй треба було за всяку ціну осісти в Гамбургу під доглядом місцевих лікарів. Таким чином поза політичними причинами були в царя ще й особисті, що впливали на нього, щоб дістати якомога скорше Войнаровського у свої руки. Все це разом причинилося до своєрідної провокації, якої жертвою впав Мазепин сестрінок. Реляції французького амбасадора дають повну змогу прослідити стороннім оком провокацію, але, на жаль, її внутрішня, інтимна сторона й досі залишається укрита таємницею.

Отже 4 грудня до Гамбургу приїхала офіційно царицина гофмайстериня, щоб підшукати оселю для своєї пані, а неофіційно задля справи Войнаровського. Тут дамо місце листові Аврори Кенігсмарк, писаному до Пуссена негайно після візиту гофмайстерині:

«В мене була сьогодні царицина гофмайстериня й оповіла, здоров'я цариці надломане і що з хвилини на хвилину можна сподіватися народин дитини. Їй необхідно переїхати до Гамбургу, але цар про те й чути не хоче, доки не буде вирішене питання з паном Войнаровським. Цариця певна, що якби Войнаровський добровільно, з своєї ініціативи, явився до царя, тоді його не тільки не покарають, але він матиме змогу осісти вільно, де схоче, в Європі. Щодо його рідні, нині засланої на Сибір, то її повернуть в Україну, де вона дістане свої сконфісковані маєтки. Цар хоче лише обміркувати з Войнаровським козацькі справи. Гофмайстериня додала, що завтра ім'янини цариці й цар був би особливо прихильний до Войнаровського в цей день ласки для всього придворного середовища. Після всього цього чекаю доброго кінця справи, що всіх нас превтомила».

В цьому короткому листі приятельки Войнаровського й ховається, так би мовити, таємниця гамбурзької драми. Цар через свою емісарку, гофмайстериню цариці, натякнув з притиском Аврорі, яка, очевидно, мала зносити з арештованим приятелем, що Войнаровському ніщо не загрожує, якщо він особисто й добровільно ствердить, що хоче стати перед очі царя. Гофмайстериня додавала навіть, що цар хоче обміркувати з Мазепиним сестрінком «козацькі справи», що надавало політичний характер побаченню з царем.

Що цар Петро не мав наміру амнестиувати Войнаровського, не можна в цьому мати сумнівів. Чи цариця, а тим більше її гофмайстериня, знали про царські наміри, годі сьогодні щось казати з певністю. Але, на превелике лихо Войнаровського, його друг Аврора Кенігсмарк повірила в солодкі заяви царського емісара, хоч, здавалося, це була жінка непересічна. Очевидно, навіть для такої досвідченої в політичних інтригах жінки, московські методи були незрозумілі. А повіривши байкам гофмайстерині, Аврора напевне порадила Войнаровському погодитися на пропозиції цариці.

Але не тільки Аврора наштовхнула Войнаровського в

пастку царя. Той самий невтомний Пуссен писав до Версалю 18 грудня, тобто вже *post factum*:

«Мені оповідають, що тут трапилася велика містифікація, якої жертвою впав бідний Войнаровський. Данський і саксонський послы в імені царя обіцяли йому повну амністію його близьких та гарантію його свободи, якщо він сам прийде до царя, що ніби хотів тільки обміркувати з Войнаровським справи в Україні».

У видрукованих досі реляціях Гагедорна та Лоозени (данського й саксонського послів) нічого не знаходимо з того, про що пише Пуссен. Все ж думаємо, що ледве чи Пуссен передав би до Версалю таку важливу вістку, не перевіривши її. Зрештою все це йшло по свіжих слідах справи, про яку говорило гамбурзьке громадянство. Очевидно, що, роблячи свій демарш, дипломати теж вірили в амністію Войнаровського. Чи ці дипломати прийняли теж у себе гофмайстериню цариці, чи в якийсь інший спосіб їм передали царські пропозиції, годі нині про це знати, як і не знати того, чи обидва дипломати особисто передали Войнаровському згадані пропозиції, чи зробили це через Аврору, чи може через іще когось іншого.

У всякому разі — а це найважливіше — у все це повірив сам Войнаровський, хоч хто ж, як не він, повинен був, здавалося, знати ціну московських обіцянок! Після якого внутрішнього процесу Войнаровський дійшов до того, що повірив у можливість царської ласки, — документально знати не можна.

5 грудня гамбурзьке громадянство із здивуванням дізналося, що Войнаровський сам попросив Магістрат видати його цареві. Прохання Войнаровського було категоричне й звучало воно ось як: «Тому, що сьогодні святкують день янгола Ї Царської Величності, прошу Високошанований Сенат і Магістрат доставити мене сьогодні до царя, в якого я хочу прохати вибачення і сподіваюсь, що з приводу цього великого свята також зазнаю ласки від Й. Ц. В.».

Очевидно, що Магістрат лише зрадив такому виходові із становища, в якому опинився від шістьох тижнів.

(Ілько Борщак, *Андрій Войнаровський*, 1939, стор. 66-70).

Так закінчилося життя Андрія Войнаровського, як вільної людини політичного емігранта, й зачався другий етап його існування шляхом царських тюрем і на засланні. На основі тогочасної періодики можна ствердити, що уся свободолюбна Європа співчувала Войнаровському, як жертві московського терору та жорстокости. Сьогодні з перспективи століть можемо дивуватися лише наївності Андрія, що повірив у царську ласку. Він знав дуже добре московську психологію, а зокрема психологічну настанову Петра I, який своєю жорстокістю перевищав багатьох московських царів¹⁶). На маргінесі пригадаємо, що в 1716 р. втік від царя його син Олексій і подався під протекцію австрійського імператора Карла IV-го. Навздогін йому вислав Петро I свого ад'ютанта Петра Толстого, що приобіцяв Олексієві царську ласку з помилуванням. Подібно, як Войнаровський, він повірив в слово свого батька царя і повернувся в Московщину, де опісля за короткий час був убитий Петром I у в'язниці.

Ми не дисонуємо жодними документами, на основі яких могли б насвітлити причину непродуманого рішення Войнаровського. В кожному разі Аврора Кенігсмарк, свідомо або несвідомо, стала знаряддям московської інтриги та мала, правдоподібно, головний вплив на постанову Андрія. Проте, це лише здогад, базований на деяких історичних фактах інтимних зв'язків Аврори з Андрієм, і також на історичній інтуїції дослідника. В дійсності непродуманий крок Андрія лишиться, мабуть, назавжди одною з цікавих загадок історії.

¹⁶) Петро I являється класичним прикладом автократа, який був емоційно незбалансований і душевно хворий, що відзеркалює до певної міри більшість московських царів і провідних московських політичних діячів. Жорстока поведінка Петра I-го супроти своїх підданих, яка далеко переходила межі людського глузду, була одним з основних факторів його життєвої настанови й політичної діяльності.

ШЛЯХОМ ЦАРСЬКИХ В'ЯЗНИЦЬ І ЗАСЛАННЯ

Одержавши формальну згоду Войнаровського на передачу себе в російські руки, Беттігер, не гаючи часу, безпроволочно вивіз його під сильною ескортою до Альтони, резиденції царя. Ще того самого дня (5 грудня) Андрій був прийнятий ввічливо на авдієнції в царя, а вже за три дні був доставлений до Байсенбургу, де була головна квартира російських військ, тут зазнав Войнаровський перших тортур. Без сумніву, Петро I вірив, що одержить від сестрінки Мазепи подрібні інформації про «зраду Гетьмана» та про закордонну діяльність Мазепинців. Це була звичайна московська тактика — перед європейською опінією помилувати Войнаровського, а насправді післати його на торттури. Знаючи московські методи судового поступування, Швеція через свого відпоручника ген. Велінга за всяку ціну старалася Войнаровського вирвати з-під царської юрисдикції. Вже 13 грудня Велінг зложив чергову ноту-протест на адресу Гамбурзького магістрату, мовляв: «... Повідомлення з 8 грудня про видачу п. Войнаровського цареві тим більше мене здивувало, бо 20 листопада магістрат дав мені зовсім інші обіцянки і надії та зобов'язався передати Войнаровського в руки цісарської юстиції. ...»¹⁾). Проте, було вже запізно — раз жертва попала в московські тенета, не було відтіля вороття. Щоб шведська нота ще далше не шкодила опінії Петра I, Беттігер, в імені царя, подав 30 грудня спеціальне меморандум до Гамбурзького магістрату, в якому стверджував, що «Вой-

¹⁾ Александренко, «Документы об Андрее Войнаровском...», ст. 38.

наровський підданий царя, а тому цар дуже згіршений неприємною поведінкою магістрату, яка образила честь Його Царської Величності, і він цього не забуде...». При тому Беттігер згадував, що Войнаровський дістав амністію. Звичайно, всі ці заяви були призначені для зовнішнього світу, щоб представити Петра I в найкращому освітленні.

З Байсенбургу Войнаровського вислано до Мекленбурзької фортеці «Dömnitz», про що згадував у своїй праці Гібнер і зазначив, що опісля згинули по нім усі слухи.

В міжчасі московські пропагандисти намагалися, за всяку ціну, представити перед західною Європою доброту Петра I-го. На основі цих мильних інформацій царської пропаганди — найбільш почитний європейський періодик «Theatrum Europaeum» з 1716-го року писав:

«... Вкінці дійшло до того, що згадуваний Войнаровський сам домагався, щоб його допустили до царя, і дня 5-го грудня написав покірного листа, в якому прохав про авдієнцію. Отже відправлено його цього ж дня під вечір, під конвоем, до Альтони, де данці поставили коло нього варту. Цар відвідав його наступного дня, ласкаво з ним говорив, запевняючи в усім добрім, і рівночасно наполягав, щоби Войнаровський розповів про все йому відоме. Потім він приказав відпровадити його в Російську Головну Квартиру, але віддати йому його шпаду...»^{1a)}.

Як бачимо, москалям дуже залежало на тому, щоб скоплення Войнаровського подати в якнайкращому світлі, підкре-

^{1a)} *Theatrum Europaeum, 1716* (Überschrift, Beschreibung Denkwürdiger Geschichte Ober- und Nieder-Sächsische Gesch.; Absatz, 1716. *Wisnorovskyy auf's Czaaren Ordre in Hamburg arrestiret*), pp. 246-247:

«... Endlich kam es dahin, dass mehrgedachter Wisnorowski selber zu dem Czaar gelassen zu werden begehrte, und an diesen den 5. Dec. einen sehr demüthig gestellten Brief schrieb, in welchem er um gnädiges Gehör ansuchte. Man führte ihn also unter einer Wacht obgedachten Tags gegen Abends nach Altona (allwo die Dähnen ihn in Verwahrung nahmen. Der Czaar besuchte ihn des andern Tags, sprach ihm gnädig zu, mit Versicherung alles Guten, und mit Ermahnung zu sagen, was er wüste, er liess ihn hernach in das Russische Haupt-Quartier bringen, doch seinen Degen wiedergeben, und muste er erwarten) was weiter mit ihm vorgenommen werden würde, da der Czaar absofort über Stade nach Holland abgieng, wie darvon anderweitig das mehrere erzehlet zu finden ist».

слюючи при цьому великодушність царя, який так людяно обходиться зі своїм противником. З цієї вістки рівнож виходить, що цар думав довідатися від Войнаровського багато таємниць. На думку О. Оглоблина¹⁶⁾, Петра I-го цікавили, головню, такі моменти: 1. дізнатися про шведські акції, 2. виявити зв'язки еміграції з краєм і 3. розвідати про діяльність московської опозиції (справа царевича Олексія Петровича), яка мала поважні зв'язки на Україні.

Крім того, ув'язнюючи Войнаровського, Петро I розбивав на Україні всі надії на кровного нащадка Мазепи, а рівночасно позбувався одного зі своїх важливіших ворогів. Треба при цьому згадати, що «ласкава» поведінка Петра I-го була звичайною московською хитрістю, про що наглядно свідчить дальша життєва мандрівка Войнаровського шляхом московських тюрем і заслання.

Не знаємо, в якому часі доставили Войнаровського до Петербургу, в Петропавловську фортецю, де він прожив понад 5 років. За цей час лиш один раз донеслася вістка про Войнаровського в західну Європу. А саме в «*Gazette de France*» з 30-го квітня 1718 р. читаємо, що «козаки, підлеглі Польщі, перейшли коло Житомира, вдерлися у це місто та визволили полковника Войнаровського, спорідненого їхнього гетьмана Мазепи, що його москвини від довшого часу держали ув'язненого». І. Борщак пов'язує цю вістку з одною запискою Григора Орлика, зложеною у французькій мові, такого змісту:

«Коли гетьман Орлик перебував із шведським королем, славної пам'яті Карлом XII у Туреччині, одного разу відвідав його старшина козацького війська з України, що приніс гетьманові Орликові привіт від вірних йому людей з України, що готові були в слушний час з'єднатися з козаками гетьмана Орлика, щоб знищити московське ярмо. Цей самий старшина оповів під секретом гетьманові Орликові, що п. Войнаровський, сестрінок славної пам'яті гетьмана Мазепи, ув'язнений в Україні і що він чекає свого визволення від

людей гетьмана Орлика. Тому останній мав на чолі своїх козаків увійти в Україну, де до нього приєднаються теж інші козаки, та разом вони знищать московську залогоу й визволять п. Войнаровського.

Гетьман Орлик, що мав добрий досвід московської перфідії та з другого боку дістав від шведського короля точні відомості, що п. Войнаровського нема в Україні, слушно рішив, що йому готують пастку, щоб його притягти в Україну, де він попав би в руки москвинів. Але, з другого боку, не бажаючи брати на свою душу гріх, щоб вірні йому люди в Україні не могли казати, що гетьман Орлик нічого не зробив для визволення п. Войнаровського, він надіслав козацький відділ на Україну, разом з яким поїхав і згаданий старшина. Цей останній виявився московським агентом. Він завів козаків в Україну, де не було п. Войнаровського, але де була сильна московська залогоу. Частина козацького відділу перебили, дехто дістався в полон і лише невеличка частина вернулася до гетьмана Орлика, який міг лише дякувати Господові Богові, що збагнув московські інтриги».

(І. Борщак, *Андрій Войнаровський*, 1939, стор. 74-75).

Борщак приділяє записці окрему увагу та її може до деякої міри перецінює, не зважаючи на великі неточності в її змісті. На нашу думку, важко припустити, щоб у 1718 році Орлик вислав відділ козаків на звільнення Войнаровського, з яким не був у приязні та про якого знав, що його не тримають на українській території. Вістку про Войнаровського в французькій газеті можна радше пояснити журналістичною сенсаційністю, при чому ще й перекручено історичні події. Войнаровського тримали в Петербурзі до жовтня 1723 р. Протягом п'ятих років ув'язнення Андрій зазнав усіх «благодатей» московської тюрми з тортурами включно. Допити Войнаровського списані в т. зв. Міллерівських паперах, які до сьогодні не є опубліковані, а тим самим не можемо ними користуватися. Проте, Костомаров мав змогу їх переглянути в московським архіві закордонних справ і подав

¹⁶⁾ Лист проф. О. Оглоблина від 15-16 березня 1961, Людлов.

нам у загальних зарисах зміст допитів Войнаровського²⁾. Під час допитів Войнаровський виявив мужність і не зрадив жодних дотепер невідомих таємниць Мазепи. Як своєчасно зазначував Костомаров: «Его подвергли допросу, но онъ не объявилъ ничего важнаго, тогда какъ особенно отъ него надѣялись узнать многое: никто не былъ такъ близко къ Мазепѣ, какъ онъ»³⁾.

За свідченням Войнаровського, думка про відірвання України від Москви назріла в Мазепи 1705 р., «когда онъ былъ съ козацкимъ войскомъ близъ Дубна и видѣлся съ княгинею Дольскою, . . . сродницею Станислава Лещинскаго». Вона спричинилася до безпосередніх переговорів Мазепи з польським королем. Войнаровський твердив, що не знав, хто з генеральної старшини поділяв задуми Гетьмана, але «за нѣсколько дней до того, какъ государь проѣзжалъ черезъ Кіевъ, слѣдуя въ Жолкву, у Мазепы въ собраніи были полковники, и онъ, Войнаровскій, слышалъ, какъ дядя его говорилъ: „когда-бъ я за васъ не стоялъ, то васъ бы уже солдатами сдѣлали“». На то миргородській полковник (Апостол — Л. В.) отвѣчал: „мы покойнаго Богдана Хмельницкаго благодаримъ за то, что насъ освободилъ отъ ляхскаго ига, а васъ будемъ проклинать, ежели вы за насъ стоите не будете и насъ погубите“»⁴⁾. Войнаровський говорив, що опісля ніколи не чув від Мазепи або його старшин про зірвання з Москвою. Про це вони довідалися, за виїмком Орлика, аж в останній хвилині.

Цікаве пояснення Войнаровського відносно його втечі з табору Меншикова в жовтні 1708 р. Він зізнав, що Мазепа післав його з «компліментами» до Меншикова з нагоди поразки, одержаної над Левенгауптом. Мазепа рівночасно поручив Войнаровському сказати Меншикові, що не може з ним бачитися, бо він «гораздо больнѣ». Приїхавши до князя Мен-

шикова в Горськ, Войнаровський вислав до Мазепи гінця з вісткою, що князь бажає з ним скоро бачитися. Мазепа тим самим гінцем переслав нового листа до Меншикова, а Войнаровському переказав, щоб якнайшвидше перейшов до шведів, бо він має певні відомості, що Меншиков їде його (Мазепу) «взять». Войнаровський дізнавшись про це, не знав, що йому робити: чи передати князеві листа Мазепи, чи безпробачно покинути російський табір. Він вирішив віддати листа Меншикові, а до Гетьмана вислав гінця з повідомленням, що князь хоче з ним бачитися у неділю. Опісля — як зізнав при допиті — «сам не зная что дѣлать, вздумалъ Войнаровскій ѣхать вслѣдъ за тѣмъ же посланымъ къ дядѣ челоувѣкомъ, не простясь съ княземъ». Подорозі наздигнав гінця і разом із ним приїхав до Борзни. Войнаровський не заїжджав до самого містечка, лише зупинився на передмісті та гінцем повідомив Мазепу про своє прибуття. Як зазначає Андрій, в Гетьмана якраз був готовий обід — але, як лише він дізнався, що Меншиков має його відвідати, не обідав і зараз відїхав до Батурина, а Андрієві приказав їхати слідом за собою, але так, щоб ніхто його не бачив. До Меншикова вислав Мазепа полковника Анненкова з «екскузацією» за свого племінника. В дальшому Андрій розказує про виїзд Мазепи з Батурина та з якими почестями його прийняли шведи. Звичайно, з огляду на своє трагічне положення, Войнаровський, як міг, злагіднював свою участь у протимосковським виступі Мазепи.

На запитання, чи Мазепа переписувався з кимсь в Україні після Полтавського бою, Андрій відповів, що не знає, але чув від Орлика, що вони вирішили не переписуватися з ріднею в Україні, щоб нікого не наразити на небезпеку.

В архіві московського міністерства закордонних справ збереглося прохання Войнаровського до царя в німецькій мові, його зміст подаємо за Костомаровим в українському перекладі: «Я боявся звернутися до царя, пише Войнаровський, лякаючись його гніву, але коли одержав ордер, то добровільно прибув до царського резидента Беттігера й віддався

²⁾ Собрание сочинений М. И. Костомарова. Историческія монографіи и іслѣдованія. Книга шестая. Том шестнадцатый. Изданиіе «Литературнаго Фонда». СПб., 1905. *Мазепинцы*, ст. 766-769.

³⁾ Там же, ст. 766.

⁴⁾ Там же.

у його руки. Мене ніколи не допущано на нараду з гетьманом; дядько завжди відсилав мене з тієї кімнати, де збиралися з ним його адгеренти. Можливо, що, беручи на увагу мій молодий вік, гетьман підозривав, що пам'ятаючи царську ласку, я до них не пристану. Після смерти дядька я не прийняв гетьманського уряду й тим викликав погані настрій у шведського короля, після того, як гетьманська гідність була передана Орликові. Я не зробив нічого противного для царської величності й тому не прийняв шведської служби. За життя дядька й після його смерти я не міг добитися від шведського короля моїх 240.000 талярів; мене потішали лише добрими словами, а серед того я здержувався від виконання мого постійного бажання, щоб прохати царського милосердя... Надіюся, що цар не буде карати мене за гріхи мого дядька»⁵).

Запобігання ласки перед царем цілком зрозуміле, якщо зважити обставину тяжкого терпіння Войнаровського в московській в'язниці. Цікаво, що цей покірний лист Войнаровського писаний по-німецьки. Причина, мабуть, у тому, що цар бажав ще раз мати в своїх руках засвідчення про добровільну згоду Войнаровського на його перехід до царя і просьбу про помилування. Зміст цього «покаяння» не був щирий, про що обі сторони дуже добре знали. Ми не знаємо, через які московські жорстокості й тортури Андрій перейшов — проте, мусимо ствердити, що в своїх зізнаннях він не обтяжив нікого з живих Мазепинців.

В актах шведського державного архіву зберігається декілька листів вірного слуги Войнаровського — Андрія Якубовського, писані до Ганни Войнаровської, які частинно розкривають побутові умовини життя Войнаровського в Петербурзі. В листі від 11 жовтня 1723 р. Якубовський з Петербургу писав (по-німецьки):

«Вельможна Графине, Милостива Пані!

Повідомляю Вас одим про нещастя, яке нас тут несподівано стрінуло, бо мій пан одержав наказ їхати на Сибір.

Мене ж вони хотять задержати тут і це має статися швидко. Я був у шведського амбасадора Цедеркрайца та в пана амбасадора Штамбке й слізно їх прохав, чи не могли би так справу повести, щоб йому було дано кілька тижнів часу аж до зимової дороги, але дотепер ще нічого з того не покладжено та я дав майорові 3 дукати, щоб він відпочив подорож на вісім днів аж Його Царська Величність поверне назад, бо перебуває поза Петербургом, щоб можна було просити про 2-місячний реченець аж полпратиться дорога і щоб я міг Вас повідомити та його забезпечити на дорогу. Бо вони йому дають не більше як одного коня, а з того не може він удержатися. На випадок безпроводного його від'їзду, я мушу подбати, щоб позичити гроші та ще найняти до того одного коня, щоби він у дорозі не помер, і мушу його забезпечити також грішми, але я тут не маю такого кредиту й вони не хотять мені допомогти, хіба лиш пан амбасадор Штамбке дав мені 5 дукатів, а решту мушу жебрати, бо я інакше допомогти не спроможний, а вони дають мойому панові всього дві копійки денно, з чого неможна йому вдержатися, а що я теж нахожуся в такій нужді, прошу Вас, ласкава Пані Графине, нам щось переказати, як тільки письмо дійде до рук, або дати доручення, щоб я тут міг щось дістати, щоб він не загинув у дорозі, та прошу Вас перебрати на себе цілу мою можливу позичку, бо я не годен інакше зробити з уваги на великий поспіх. Від п. амбасадора Штамбке я одержав 5 дукатів, а від його джури взяв за 3 дукати перуку на дорогу. Якщо зроблю ще якісь довги, то повідомлю Вас про все. Я не можу його так покинути. Пані Графиня хай не жаліється на мене, що я тут не дбаю про нього, бо я бігаю і труджуся по цілсіньких днях і надокучаю людям, що вони аж гніваються і не хотять мене вислухувати, в п. амбасадора Кампредона був я теж. Він також не хотів дати собі говорити, бо був сердитий, що я його зачасто нападаю, а я не годен моїй біді зарадити, отже покірно прошу ласкаву Паню нам допомогти. Щодо мене, то я одержав наказ зажадати для себе пашпорту, тому про-

⁵) Там же, ст. 768-769.

хаю мені поради, як маю в тій справі поступити та дати мені швидко вістку, що маю зі собою зробити, чи маю до-ставити мого пана своїм коштом на Сибір, або чи відсіль податися у Швецію. Наразі не маю нічого більше донести, отже кінчу, і мій пан поручає себе найпокірніше Пані Графині і дітям і всім добрим приятелям і жалується, що тут з ним поводяться не по-християнськи. Я остаюся рівнож для Пані Графині на ціле життя

Покірний слуга та вірний раб
Андрій Якубовський».

Останнє твердження Войнаровського, що з ним в Петербурзі «поводяться не по-християнськи», вповні віддає умовини, серед яких довелося проживати Андрієві. Ще виразніше висловився Якубовський в листі з 21 серпня 1723 р. Він писав: «Пан знаходиться в арешті під таким строгим наглядом, що з ним трудно сказати одно слово. Я мушу робити все крадькома... Ліпше нам було би під поганами і турками, в них було би мабуть легше ніж тут, де люди не мають милосердя, так вони поводяться зі мною і моїм паном; бо пси мають більше волі від нас і їх не замикають так. Радше волів би мій пан деінде жебрати, як має мучитися тут у таких злиднях»⁶⁾.

З цього листа теж довідуємося, що Ганна Войнаровська переслала Андрієві посилку з сорочками, обувом і іншими речами щоденного вжитку. Деякі речі Якубовський продав, а за виручені гроші допомагав Войнаровському в його злиднях.

В іншому листі цей вірний слуга писав про своє побоювання, що Войнаровського випитуватимуть про його зв'язки з Мазепою. Його боязкість була оправдана, бо питання обопільних взаємин були осередніми в цілому допиті.

Про наказ вислати Войнаровського на Сибір залишилася вістка від шведа Андерса Гелленберга, його слуги. Він письмом з 18 жовтня 1723 р. повідомляв з Петербургу свого

⁶⁾ Енсен, цит. пр., ст. 184.

короля про крайню нужду Войнаровського й просив дати в'язневі якусь підмогу, як рівнож мати в своїй опіці Войнаровську з дітьми⁷⁾. Згодом цей швед процесувався в дружиною Войнаровського, що не хотіла віддати йому довгу 100 дукатів, позичених в нього ріднею Войнаровського в Тобольську.

Петро I не бажав держати Войнаровського в Петербурзі у в'язниці, лише рішив відправити його якнайскорше на Сибір, до Якутська, далеко від людської культури. Перекинення Войнаровського на животіння у підсонню дикої півночі Сибірії було рівнозначне з повільним умиранням.

Якубовському дозволено було їхати разом з його паном лише до Тобольська. Дальшу подорож Войнаровський відбув одинцем під військовою сильною ескортою. На місце свого призначення, до пустинного Якутська, прибув Войнаровський 1724 р.

Останній етап життя Войнаровського охоплював понад 16 років відлюдного існування на далекій Півночі. Це був час постійного напруження у вичікуванні на «царську ласку», а вслід за цим на звільнення, як також час рефлексій-передумання минулого. На превеликий жаль, цей період життя Войнаровського зовсім не насвітлений із-за браку історичних документів.

Російський поет-революціонер Кіндрат Рилєєв (1795-1826), завдяки поетичному надхнінню і інтуїції, чудово розкрив нам настрої Войнаровського, як також забутий Богом і людьми Якутськ, в своїй поемі «Войнаровський»:

«... Ніхто в ці сторони забути
До в'язнів білої тюрми
Не прийде, боючись зими,
Де довго все морозом скуте.
Одноманітно дні пливуть
В снігу якутам одичілим;
Лиш раз, чи двічі в році тут

⁷⁾ Там же, ст. 186.

Юрбу злочинців півзомлілих
Під караулом приведуть;
Або за хутрами, снігами
Пройшовши верстви і туман,
Сюди з московськими купцями
Заїде валка-караван.
Тоді враз оживляє мить ця.
Якутськ оглухлий і сумний,
Все зашумить, заметушиться —
Народів різнобарвний стрій:
Якут із юкагіром гойну
Несуть з пустині дань-ясак,
Лісний тунгуз і, списом збройний,
Сибірський рядовий козак . . . »

(Переклад Святослава Гординського)

Войнаровський знав, що на його звільнення чекає багато приятелів і про наполегливі заходи його дружини відносно звільнення, про що докладніше згадаємо в наступному розділі. Проте Петро I зовсім не бажав додержати свого слова про «амністію» — яка була найзвичайнішим трюком-вигадкою царя, щоб зловити гетьманського сестрінка, а разом перед культурним світом показати свою великодушність.

В 1737-му році переїжджав через Якутськ учений німецького походження Г. Ф. Міллер з доручення російської Академії Наук. Він саме «відкрив» Андрія Войнаровського в снігах Сибіру. Це була найпізніша вістка, яка вказувала, що сестрінок Мазепи ще живе. Ця зустріч послужила сюжетним тлом для Рилєєва, який створив прекрасну поему «Войнаровський», що своїми настроєвими описами заворожує читача. Загально прийнята думка, що в 1740-вих роках Андрія Войнаровського вже не було між живими⁸⁾. В 1828

⁸⁾ Через скупість історичних джерел не можемо точно визначити рік смерті Андрія. В кожному разі по 1740-му році вже не маємо жодних вісток про його існування.

році видатний німецький фізик Ерман Георг-Адольфер (1806-1877) відвідав Якутськ, де познайомився з письменником декабристом Александром Бестужевим-Марлинським, який був там на засланні в 1827-1829 рр. Від нього довідався про революційну діяльність і письменницьку творчість декабристів, а зокрема Кондратія Рилєєва^{8а)}. Це стало джерелом для перекладу поеми «Войнаровський» відомим німецьким поетом Адальбертом Шаміссо (1781-1838), приятелем Адольфера. В переписці А. Бестужева рівнож знаходимо згадку про «юрту Войнаровського». В одному листі від 23. XI. 1833 року Бестужев пише, що «Могилы Войнаровского не знают (в Якутську — Л. В.), но указывают на другом берегу Лены против Якутска, в селении называемом Ярмонкою, место, где стояла его юрта»^{8б)}. Отже на початку 19-го століття в Якутську вже не було жадних матеріальних слідів по А. Войнаровському, залишилися лише народні перекази. Так проминуло багатообіцяюче життя елегантного кавалера, спудея Київської Академії, бистрого політика та відважного вояка — Андрія Войнаровського, що впав жертвою московської тиранії. Здається, що всі співчували його горю. Навіть Пилип Орлик у своєму записнику співчутливо нотував про заслання і смерть Мазепиною сестрінка⁹⁾. Жорстоко заграла з Войнаровським непередбачлива доля — спершу на дуже короткий час усміхнулася до Андрія рожаним пелюстком щастя, а опісля цілу життєву його мандрівку вистелила терням душевного й фізичного терпіння.

^{8а)} Докладніше про українську тематику в творчості Рилєєва обговорено в праці І. Заславського, *Рилєєв і російсько-українські літературні взаємини*. Київ: Держлітвидав України, 1958.

^{8б)} А. А. Бестужев-Марлинский, *Сочинения в двух томах* (Москва, 1958), т. I, стор. 614, т. II, стор. 658.

⁹⁾ Ілько Борщак, *Великий Мазепинець Григор Орлик*, генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). (Франція й Україна. Студії про франко-українські взаємини в минулому. Книга четверта). Львів: «Червона Калина», 1932, стор. 41.

РОДИНА ВОЙНАРОВСЬКОГО

Під час скоплення Андрія в Гамбурзі його дружина Ганна зі сином Станиславом і донькою Елеонорою проживали на Шлезьку. Не зважаючи на непорозуміння зі своїм чоловіком, Ганна була до нього прив'язана та слідувала уважно за його діяльністю. Ув'язнення Войнаровського було для неї великим ударом. Пригадуємо, що Пилип Орлик і його дружина свого часу висунули були припущення, що Ганна причинилася до скоплення її мужа Войнаровського. Натомість Войнаровська вину за пірвання добачувала в Орликові. Звичайно, ці обопільні обвинувачення не мають найменшого підтвердження в історичних джерелах і являються наслідком взаємної ворожнечі.

Як ми вже згадували в попередніх розділах, Ганна була надзвичайно проворною жінкою і велику вагу прикладала до громадження матеріяльних дібр. Знаючи, що Карло XII був значно заборгований в її мужа, вона рішається виїхати до Швеції і там домагатися повернення довгу, як також впливати через Швецію на повернення або покращання долі її мужа. В 1718 -му році Ганна прибуває до Швеції. В актах шведського державного архіву¹⁾ зберігається її лист до Карла XII, в якому вона пише про своє положення так:

¹⁾ Єнсен віднайшов у шведському державному архіві понад 70 листів Ганни Войнаровської, писаних в латинській, німецькій, французькій і шведській мовах.

За Єнсенем, цит. пр., ст. 172-173, подаю оригінальний текст наведеного листа:

«Sire,

Votre Majesté doit étre surprise de me voir a ses pieds les yeux baignés de larmes un jour que l'usage a donné à la joie et al' alegresse universelle.

«Пане!

Ваша Величність здивується, бачачи мене в своїх стіп зі сльозами в очах в день, коли після звичаю усі тішаються і радуються.

Це не значить, щоби я не поділяла рівно з найвірнішими Вашими підданими щастя, яке вони відчувають під пануванням Вашої Величності; алеж трудно мати ясне чоло, коли хтось не має з чого жити. По трьохмісячнім очікуванню, дуже довгим, якщо взяти під розвагу мое становище, я стою перед кінцем року, але не бачу кінця моім нещастям і, як би не мала твердої надії, що Ваша Величність зарядить виконання цього приречення, що його ласкаві були мені дати, то мені здавалось би, що новий рік наступає тільки для того, щоби продовжити мої страждання.

Однак крики моїх покинутих дітей подвоюються, нетерплячка моїх невблаганих вірителів зростає і власна нужда мене пригнічує.

Змилуйтесь наді мною, Пане, та не допустіть, щоби я підвелася з-перед Ваших стіп, не замінивши сльози, що їх витискає мені тяжка потреба, на сльози вдячності.

Ce n'est pas que je ne partage également avec les plus fidels de ses sujets le pretieux bonheur qu' ils trouvent dans la conservation de V-re Maj-te; mais il est mal aisé de composer un front serein, quand on n'a pas de quoi vivre. Apres une attente bien longue en comparaison de mon etat de trois mois, je vois finir l'année sans voir quelque fin à mes malheurs et elle me paroîtroit ne vouloir se renouveler que pour faire durer mes peines, si je n'avois la ferme confiance que V-re M-té feroit executer la promesse qu' Elle a eu la grace de me donner.

Cependant les cris de mes enfans delaissés redoublent, l'impatience de mes creanciers impitoiables augmente et ma propre misère m'accable.

Ayés pitié de moi sire et ne permettés pas que je me relève devant vous sans changer en larmes de reconnoissance, celles que la plus dure necessité m'a fait repandre.

V-re Majesté a donné des marques de sa bonté à des personnes qui n'avoient d'autre droit d'y pretendre que leur seule misere, pour moi j'ai avec cellecid'autres titres qui la doivent interesser en ma faveur.

Je finis en faisant de voeux d'autant plus ardens pour la personne sacrée de V-re M-té que le long et l'heureux cours de sa vie fait l'unique esperance d'une étrangere abandonnée comme moi.

Je suis avec une profonde veneration Sire

de Votre Majesté
la tres humble et tres soubmissee servante
A. Woynarowska».

Ваша Величність дали докази своєї доброти людям, які на своє оправдання, що добиваються ласки, можуть покликуватися тільки на свою нужду, але я маю попри це й інші титули, що повинні прихилити Вашу Величність на мою користь.

Я закінчую бажанням щастя для священної особи Вашої Величності, бажанням тим більше гарячим, що довгий і щасливий перебіг її життя являється самотньою надією для мене, покинутої чужинки.

... А. Войнаровська».

Нема сумніву, що Карло XII почувався зобов'язаний супроти родини Войнаровських і бажав чесно полагодити справу своєї заборгованості. Проте, вже в лютому 1719 р. Карло XII відійшов на вічний спочинок. Ганна Войнаровська продовжувала свої клопотання перед королевою Ульрікою Елеонорою. В письмі з дня 18-го червня 1719 р. до королеви вона згадувала, що не може вижити з суми 500 пльотів²⁾, одержаних від королеви, та що ця сума «не вистачила навіть в десятій частині для того, щоб задовольнити моїх вірителів»³⁾, тому вона просить про прихильне рішення (Resolution favorable) королеви.

Наслідком нестерпних прохань Ганни, шведський сойм у 1720 р. призначив їй на удержання 4 000 талярів річно. Проте це, зовсім оправдано, не задоволило Войнаровської і вона вже 27 серпня 1720 р. звертається до королівської ради з таким письмом:

«Мої Панове!

Її Величність Королева зволила відіслати мене до Високих Станів, щоб порушити мою претенсію; отже я просила це зібрання дати мені задоволення, але не одержала ніякого рішення, тільки асигнату з 4-го квітня 1720 р. на дві тисячі пльотів. На цю асигнату я дістала лише 500

²⁾ Plat = двом срібним талярам.

³⁾ Енсен, цит. пр., ст. 174.

пльотів дня 9-го травня. Я прохала Пана Президента Лягерберга виплатити мені решту, але дотепер не дістала ані цента. Через те дозволяю собі пре-уклібно просити Ваші Ексцеленції вглянути в ту кривду, яку мені заподіяно. Я абсолютно не можу вижити з тих двох тисяч пльотів, які мені признали на удержання, а до того заплатити векслі за свою родину на Шлезьку й покрити старі довги, як мого чоловіка, так і мої власні. Коли б я нещасна нічого не дістала, то побоююся, що помру з бід, бо я чужинка, що не має тут ані родичів, ані дібр. У такому положенні я не знаю, як я можу існувати. Мені писали зі Шлезька, що не хочуть надалі тримати моїх дітей, бо я невилі посилати гроші для своєї родини. Я попадаю в розпуку, бачучи, що мій чоловік у тюрмі вже четвертий рік, а не має жодної підмоги зі Швеції, і прошу, Мої Панове, осудити, чи то справедлива заплата чоловікові, який посвятив своє щастя і майно для цього народу, — щоби покинути його в біді. Імям Бога благаю Вас, Мої Панове, ще раз не дати мені нидіти надалі в таким тяжким положенню, винести остаточне рішення, бо я не чую в собі сили бути в розлуці з родинною. В надії на прихильне полагодження...

Анна Войнаровська⁴⁾.

З листа Войнаровської виходить, що її діти проживали даліше на Шлезьку та що вона бажала якнайшвидше спровадити їх до Швеції. Шведська королівська рада отягалася з виплатою свого довгу. Спершу старалася збути Войнаровську підвищенням річної ренти на 6 000 талярів, але Ганна була неуступлива. Вона зажадала від уряду в Швеції заграничного пашпорту та посвідчення на письмі, що «в Швеції їй не схотять заплатити довгу». Цей довг разом виносив, на думку Войнаровської, понад пів мільйона пльотів. Вона предложила шведському урядові такий рахунок:

⁴⁾ Енсен, цит. пр., ст. 175.

Konung Karls reverserade skuld vore: — Довг Короля Карла XII:		
57.800 dukater — червінців	=	183.033 platar — пльотів
45.000 Albertus thaler — Альберт. таль.	=	60.000 " "
20.000 rdr cour. — райхсталярів	=	22.500 " "
Andra olikviderande fordringar — інші позички	=	40.000 " "
<hr/>		
S:a — Разом		305.533 platar
13 ars rantor à 6 proc.		238.290 "
<hr/>		
S:a s:m — Всього разом		543.823 platar
Hon begärde		200.000 "
<hr/>		
och forlorade saledes		343.828 platar

З цього розрахунку Войнарівська зрікалася 343.828 пльотів і вимагала лише 200.000 пльотів⁵⁾.

Вона рівнож намагалася через графа Флемінга, найвпливовішого міністра Августа II, зробити натиск на шведський уряд у справі відібрання боргу. В листі з 11-го травня 1722 року до Флемінга і польського короля вона виразно натякала, що Швеція затягає з боргом, і рівночасно просила про інтервенцію в справі звільнення її чоловіка⁶⁾. Проте Флемінг відмовив її просьбі, зазначуючи, що приватними грошевими справами королеві не випадає займатися. Ці заходи Войнарівської перед чужими державами приспішили справу повернення довгу. Вже 30-го вересня 1723 року, на нараді шведських міністрів, державний секретар барон фон Генкен відчитав спеціальний меморіал, а граф Кронгіельм мав сказати слідує: «Я дуже боюся, що коли вона не дістане ніякого задоволення, то ця справа наробить ще нераз клопотів. Вона знаходиться тепер в нужді і я думаю, що коли би з нею прийшли до згоди, то Войнарівська зрікалася би знач-

⁵⁾ Theodor Westrin, «Anteckningar om Karl XII:s orientalska kreditorer», *Historiska Tidskrift*, Stockholm, 1900, p. 44.

⁶⁾ Ці два листи, віднайдені Б. Крупницьким в Дрезденському Державному Архіві, вперше опубліковані в його праці: «З життя першої української еміграції», *Праці Українського Іст.-Філологічного Т-ва в Празі*, т. III, Прага, 1941, ст. 23-24.

ної частини своєї претенсії і вдоволилася би тим, щоби побирати за плату ратами протягом п'яти, шости, а може навіть десяти літ. На случай же, коли вона відіде з краю нічого не діставши і поставить своє жадання через посередництво якогось пануючого дому, то з певністю ми не збудемся так легко тої цілої справи»⁷⁾.

Заходи Войнарівської вкінці увінчалися успіхом: вона одержала гарний замок Тіннельсе над Малерським озером⁸⁾, значну готівку, а до того будинок в Стокгольмі. Не залишилося багато джерельних вісток про її побут з дітьми в Швеції. Знаємо, що на її службі перебував український козак Семен Вейгерін, якого звільнили з шведського полону. Про господарювання Войнарівської в Тіннельсе знаємо лише це, пише Єнсен, що вона продала мідяний дах замку та через те розвалилася кам'яна будова⁹⁾.

Натомість залишилися деякі документи, що кидають темне світло на її поступування супроти Орлика та його родини. Саме тут приходимо, мабуть, до одного з найтемніших епізодів у житті Войнарівської, яка не завагалася в своїх заходах викупити Андрія з московських рук коштом голови Пилипа Орлика. Як відомо, Петро I за всяку ціну бажав знищити Мазепинську еміграцію, яка була живим свідком його жорстокого деспотизму. Вже в 1720 році московському урядові вдалося у Варшаві ув'язнити генерального осаула Григорія Герцика¹⁰⁾, який опісля довгий час був тортурований в петербурзькій в'язниці. Гетьман Орлик післав був Герцика зі своїми листами до польських магнатів. Він мав підготувати ґрунт для виїзду Орлика зі Швеції. Подібно як Войнарівського в Гамбурзі, Герцика в Варшаві схопили агенти князя Г. Долгорукого, що був тоді російським послом.

Черговим завданням московської розвідки було схопити

⁷⁾ Єнсен, цит. пр., ст. 176.

⁸⁾ Цей замок Войнарівська одержала в 1724 році, а вже 1740 р. продала його королеві Фрідріхові I. Король подарував цей замок своїм позашлюбним дітям, графам фон Гессенштайн.

⁹⁾ Єнсен, цит. пр., ст. 190.

¹⁰⁾ Докладніше про арешт Герцика подав Крупницький, цит. пр., ст. 24-26; Костомаров, цит. пр., ст. 49-50.

гетьмана Орлика й тим самим обезголовити Мазепинську еміграцію. Орлик був свідомий небезпеки, але не змінив плянів свого виїзду з безпечної Швеції. Основним його завданням було створення протимосковської коаліції, в склад якої входили б: Швеція, Туреччина, Польща, Крим, Буджацькі татари та Запорожці. По довгих вичікуваннях на рекомендаційні листи й грамоти шведського короля, 11-го жовтня 1720 р., Орлик разом зі своєю родиною покинув Швецію. Його маршрут ішов через Ганновер, Тюрингію, Прагу на Шлезьк.

В міжчасі Ганна Войнаровська мала зв'язки в Швеції з московським агентом капітаном Дашкулом, якому доносила про пляни подорожі гетьмана. Не знаємо, чи зробила це Войнаровська з ненависти до Орликів, чи з безмежної любови до свого чоловіка — в кожному разі цей її непродуманий крок лежить найчорнішою плямою на її життєвому шляху.

Ось як про цю подію пише Орлик в своєму листі з 31-го травня (11 червня) 1721 року:

... Справді кінець одного лиха стає ступнем до другого та я не знаю, коли Бог положить також їм край. Я не можу сумніватися, що найсвітліший граф Бельке повідомив уже про моє неспокійне й нещасне положення, а чому я з цісарського доручення був змушений покинути його дідичні землі й податись деінде, найкраще засвідчать листи цього ж найсвітлішого графа, їх відпис тут долучую. Мені може трудно доказати, що цар довідався про мій від'їзд із Швеції не інакше, як через Войнаровську, найгіршу жінку, позбавлену всякого стиду й чести. Вона, загрожуючи моїй долі, щоб повернути волю своєму мужеві, представляла в живих красках капітанові Дашкулові, про що він має звітувати цареві. Під час свого побуту в Стокгольмі він поводився у неї не як гість, а майже як свій і про все доніс: які листи в державних справах і до кого маю від його королівської величності, з якою ціллю їду на Схід і яким шляхом я повинен прямувати. Мене перестерігали, щоб матися на осторожності перед одним із приятелів поляків, як довго буду в Стокгольмі, бо

Войнаровська явно перед ними вихвалялася, що вже приготувала моє ув'язнення і через те не хоче признатися ані подати це до відомости тут же до часу, поки цей її безсовісний злочин не буде виконаний. Але вона зрадилася перед паном секретарем Сольданом, який з доручення його королівської величності виступив проти таких інтриг, загрозивши, що на випадок заподіяння мені ворогами якоїсь кривди, їй грозить небезпека не лише для майна, але й для життя, і порадила через нього, щоби я не їхав у напрямі через Гамбург, але намітив якусь іншу невідому дорогу. А тим часом вона передала мені вексель, виставлений на Гамбург, думаючи, що я туди поїду, і зрадила це Дашкулові, наслідком чого цар вислав до Гамбургу молодшого брата Ягусінського (Ягужинський — Л. В.), щоб там за мною слідкував і старався мене приарештувати. Проте ці заходи йому зовсім не повелися і він від'їхав шукати мене в Вроцлаві, може на приказ свого брата, амбасадора при віденському дворі...¹¹⁾

¹¹⁾ Енсен, цит. пр., ст. 104-105: «... Verum finis unius mali, gradus est futuri, et nescio quando dabit Deus his quoq. finem. Non possum enim anceps haerere, quin Illustrissimus Comes Bielke, notum iam fecerit, de turbido et afflicto meo statu, quo modo mandato Imperatorio, coactus sum alio me recipere, et extra haereditarias ditiones Imperiales excedere, indicabunt hoc loculentius literae eiusdem Ill-mi Comitum, quarum copiam his adiungo. Mihi solum operae est pretium manifestam rem facere, non alia via pervenisse Czarum ad notitiam discessus mei ex Suecia, nisi raepresentante eam, pessima, et omnis pudoris ac honestatis experte muliere Woynarowscia, quae meo fato intendens maritum suum in libertatem vindicare, vivis coloribus depixit referenda Czarum per Capitaneum Daschkul, qui per totum tempus commorationis suae Holmiae, non hospitem, verum domesticum se fere apud ipsam agebat, indicavit, omnia, quales literas et ad quem a S-a R-a M-te in publicis negotijs habui, qua intentione Orientem petere et qua via discedere debui. Praecavebant me ut caverem mihi certi ex Polonis amici, adhuc cum degerim Holmiae, coram quibus Woynarowscia palam gloriabatur, parasse se iam mihi incaptivationem, et ideo nolle nec confiteri nec communicare, hucusq., donec impium hoc scelus adimpletum fuerit. Prodidit etiam illa se coram D-no Secretario Soldan, exprobrante sibi ex mandato S-ae R-ae M-tis tanta molimina, et minante periculo non substantiae solum, verum et vitae, si aliquid mihi mali a hostibus intentati acciderit, quando per illum suasit, ut ego per Hamburgum non discederem, sed aliam capere ignotam viam. Illa enim ex ratione dati mihi Hamburgum cambij, putando me illuc discessurum fore, indicavit hoc Daschkul, quapropter Czarum ordinavit Hamburgum natu minorem fratrem Jagusinski, ut mihi invigilaret et incaptivare me curaret. Sed postquam perdiderit oleum et operam, abijt quaesitum me Vratislaviae, forsan a suo Abligato ad aulam Viennensem iussus, ...». Цей лист був висланий, правдоподібно, до Геткеа, державного секретаря.

Войнаровська вповні заслужила собі на характеристику Орлика, який назвав її «*pessima, et omnis pudoris ac honestatis expers mulier*» — найгіршою жінкою, позбавленою всякого стиду й чести. Назагал цей факт наші історики згадували лиш принагідно (Б. Крупницький), або зовсім його оминали (І. Борщак). Нам здається, що саме в цьому епізоді вповні відкрилося правдиве обличчя дружини Войнаровського, яка не лише була жадна матеріальних багатств — але показала правдивою нікчемою. Може в світлі вищенаведеного зрозуміємо краще втечу Андрія від Ганни в 1714 р. до Відня.

Гетьман Орлик був попереджений про шпигунську діяльність і поступки Ганни Войнаровської, а тому щасливо оминув усі московські засідки, але переслідуваний московськими агентами виїхав із Польщі в Туреччину.

Войнаровська в свою чергу намагалася за всяку ціну визволити свого чоловіка. Московський посол в Стокгольмі Бестужев згадував у листі від 7-го листопада 1722 р. до свого таємного дорадника Остермана, що Войнаровська, яка «укривається в Швеції», сконтактувалася з ним і бажає домовитися про прощення вини її мужеві. Якщоб цар на це погодився, вона готова Петрові I-му віддати половину тої суми, що їй винен шведський уряд, а Бестужеву за його посередництво 10 тисяч ефимків¹³⁾. Пропозиція ця не була прийнята — Петро I знав, що голова сестрінка Мазепи набагато цінніша за пропоновану суму. Проте цією невдачею Ганна не зразилася, вона через шведський уряд дальше намагається вплинути на покращання долі свого мужа. В листі з 1-го лютого 1725 р. Ганна просить шведського короля, щоб він вплинув на Петербург у справі залишення Войнаровського в Тобольську, де на заслання проживала її мати та родина Мировичів. Це було би для Войнаровського, писала Ганна, великою потіхою, а їй було б легше пересилати туди гроші ніж до Якутська, куди заслали його, давши на удержання копійку денно і не дозволивши мати зі собою слу-

¹³⁾ Н. Н. Вантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России*, т. IV, ст. 222.

гу¹³⁾. З дальшої переписки Войнаровської зі шведським урядом виходить, що вона мала якусь реальну надію на покращання долі її чоловіка. В листі з 10-го березня 1726 р. вона писала до шведського короля слідує:

... Дозволю собі найпокірніше подякувати Вашій Величності за ту ласку, яку зволили висвідчити мені, поручивши п. сенаторові й надзвичайному амбасадорові Цедергільмові, щоб він просив перед російським двором увільнити мого бідного чоловіка. П. Баптіст Саварі приніс мені звістку, що зізволено й наказано повернути мого чоловіка з Якутська до Москви, де він має зіставати, позбавлений права виїхати за границю, якщо не поверну я з дітьми. Через те я змушена в покорі просити ще раз Вашу Величність розпорядити, щоб скінчили мою справу, бо я хочу знати, на чім стою. Маю надію, що Ваша Величність будуть для мене такі ласкаві й дадуть наказ, щоби міністри й надалі старалися про цілковите звільнення мого чоловіка...

Анна Войнаровська¹⁴⁾.

Хоча московський уряд дав певні надії на полегшення долі Андрія, проте це лише були паперові обіцянки. Також рекурси Ганни з 1728 р. і 1730 р. дали ті же самі висліді. Москва ніколи не випускає жертви зі своїх рук — і так Вой-

¹³⁾ Енсен, цит. пр., ст. 185: «Ce seroit une consolation pour Luy et je pouvois Luy faire toucher de l'argent avec plus de facilité qu'à Jakutsk ou on vient de l'envoyer avec une kopike par jour pour sa subsistance, sans permettre que son valet de chambre le suivre».

¹⁴⁾ Енсен, цит. пр., ст. 185-186: «Sire — Je prens la liberté de remercier tres humblement Votre Majesté de la Grace qu' Elle a bien voulu m'accorder en ordonnant à Monsieur le Senateur et Ambassadeur extraordinaire Cederhielm qu'il sollicita à la Cour Russie pour la liberté de mon pauvre Mary. Le sier Baptiste Savary m'a apporté la nouvelle qu'on a accordé et ordonné que mon mary soit ramené de Jakutsk à Moscou, ou il restera, sans avoir la liberté de sortir hors de leurs Etats, à moins que je ne vienne moi meme avec mes enfans; ainsi je me trouve obligé encore de supplier tres humblement Votre Majesté pour qu' Elle donne ces ordres qu'on finisse mes affaires afin que je sache à quoi m'en tenir. Et je me flatte que Votre Majesté aura encore assez de bonté de donner ces ordres pour que ses Ministres continuent de solliciter pour l'entière liberté de mon Mary.

J'ai l'honneur d'etre avec un profond respect
Sire de Votre Majesté
la plus humble, la plus soumise et tres humble servante
Anne de Woynarowska».

наровський був засуджений на повільну смерть в пустинному Якутську.

Оцінюючи діяльність і психічну настанову Войнаровської, мусимо ствердити велике прив'язання Ганни до Андрія — без огляду на його невзаємність в почуваннях. Тут маємо до діла з односторонньою любов'ю жінки, яка не завагалася в ім'я визволення свого мужа принести якнайбільшу жертву, включно з потоптанням власної гідності.

Небагато джерельних вісток донеслися про дітей Войнаровського: старшого сина Станислава й доньки Елеонори. Відомо, що Андрій висловив у своєму тестаменті бажання, щоб його син «відбув студії і подорожі по чужих краях». Сестрінок Мазепи дуже добре розумів вагу студій в європейських школах, як рівнож питому вагу подорожей в інтелектуальному розвитку молодой людини. Станислав Войнаровський спершу вчився в семінарі у Вроцлаві, а опісля студював право в Лінці. Мабуть, він готувався до дипломатичної кар'єри. З Австрії молодий Войнаровський разом зі своїм домашнім учителем Іваном де Рінгом прибув до Стокгольму. Дуже правдоподібно, що в Швеції Станислав поглиблював своє знання в Стокгольмському університеті. В 1735 р. Ганна Войнаровська звернулася до шведського уряду з новим проханням про допомогу, мотивуючи його дальшою едукацією її сина, що прагнув «образуватися в науках» — «se former dans les exercices», одночасно просила вона видати синові пашпорт до Франції. В 1738 р. молодий Войнаровський одержав пашпорт, важний для побуту в Німеччині, Франції і Польщі. В роках 1739-1742 навчався Станислав у Страсбурзькому університеті. Про ці роки його життя наразі не віднайдено жодних джерельних матеріалів. В 1742 р. Станислав знов приїхав до Швеції, мабуть, щоб клопотатися за свого батька. В цьому самому році в Стокгольмі відбулася цікава зустріч Григорія Орлика зі Станиславом Войнаровським — представниками двох ворожих собі родин. Цікаво, що ця зустріч відбулася в зовсім мирній атмосфері — молоде українське покоління не було обтяже-

не гріхами своїх батьків. Не знаємо змісту, напевно, дуже цікавих їхніх розмов. Як зазначує Борщак, Войнаровський ніякою політикою не займався і став правдивим шведом: це була вже дитина вигнання, якого не зв'язували з краєм живі спомини¹⁵⁾.

Не знаємо, чи Станислав почував себе вповні шведом, проте залишається фактом його незацікавлення політичним життям Мазепинської еміграції. На основі цієї зустрічі написав Григорій Орлик листа з 7-го лютого 1743 р. до французького дипломата де Терсієра, де знаходимо деякі деталі про особу Станислава: «Це гарний, вихований і освічений шляхтич. Він і досі вірить, що батько його живе й прохав мене вплинути перед соймом, щоби внести в мировий трактат точку про амнестію п. Войнаровського, захопленого в нечувано перфідний спосіб москалями 30 років тому»¹⁶⁾.

Справді, Станислав ще 1742 р. вірив, що його батько ще живе в Якутську. Про це свідчить його лист з 3-го травня 1743 р. до шведського короля, в якому дякував за королівську опіку й ласку, а zarazом зазначував, що «в російських міністрів помітна велика нехоть до мене, в чому я переконався, особливо, перед двома роками, коли під час мого побуту в Польщі робив заходи прийти знов в посідання дїбр мого батька, які знаходяться в тім краю; дотичні міністри не тільки перешкодили цьому, хоч я і без того не дізнавав великої прихильности зі сторони Річи Посполитої і її властей, а навіть дали недвозначно зрозуміти, що я повинен побоюватися таких самих пригод і нещастя, яких, на жаль, мусів дізнати мій батько. Тому що, наймилостивіший королю, за вірність і непохитну прив'язаність до шведської держави, яких довід дав мій батько і ціла його родина, нас спіткала тяжка недоля, — бо батько знаходиться в далекім засланню, без надії вирятуватися звідтам, а ми втратили все наше майно, — прошу покїрно, щоби Ваша королівська Ве-

¹⁵⁾ Борщак, *Великий Мазепинець Григор Орлик...*, Львів: «Червона Калина», 1932, ст. 141.

¹⁶⁾ Борщак, там же, ст. 141-142.

личність зволили, для потіхи в так великім нещастю, надати мені гонори і титул шведського графа»¹⁷⁾).

З цього листа ясно виходить, що Войнаровський перебував у Польщі, де старався, мабуть, відзискати сконфісковане майно свого батька¹⁸⁾. Однак Польща не думала повертати будь-які посілості й так Станіслав чимшвидше мусів покидати цей край, щоб не ділити долю свого батька. Дуже правдоподібно, що в Польщі Станіслав перебував у свого вуйка — ген. осаула Федора Мировича — заслуженого патріота-державника і визначного Мазепинця. Він був, як зазначував в однім листі до своєї дружини Григорій Орлик, свідком нашого «славного минулого, співробітником гетьмана Мазепи і мого батька, якому до кінця життя залишився вірним».

В цьому ж самому році С. Войнаровський, мабуть, був у Фінляндії в місті Або, де по закінченню шведсько-російської війни відбувався мировий конгрес. Він просив, щоб шведський уряд поставив дві точки в мировому договорі: звільнення його батька з Якутська та повернення маєтних посілостей в Україні. Шведська сторона, як відомо, цих умов не пропонувала, бо уважала справу Войнаровського закінченою. Графський титул рівнож не був наданий Станіславу, однак цей його уживав у своїх зв'язках з чужинцями.

В 1744 р. бачимо Станіслава в Парижі, де він нав'язав доволі близькі зносини з Григором Орликом і Станіславом Лещинським — польським королем в екзилі. З 20-го червня 1744 р. заховався лист відомого мадярського діяча — емігранта графа Берчені до французького військового міністерства, з якого довідуємося про військову службу Стани-

слава в гусарському полку. Берчені писав: «Польський король зробив мені честь написати листа з найкращими рекомендаціями в користь графа Войнаровського, троєрідного сестрінка відомого Мазепи, козацького гетьмана, що так вславився в війнах Карла XII, шведського короля. Цей молодець прибув до Франції і хоче вступити в мій полк. Будете ласкаві призначити його лейтенантом, доки він своєю пильністю та знатним і шляхетним родом не дослужиться вищої ранги на службі в короля, якому хоче залишитися вірним і де має змогу гідно шанувати свою рангу»¹⁹⁾).

Вже 5-го липня Людовік XV надав Станіславу ступінь лейтенанта з річною рентою 500 ліврів. Не знаємо про життя Войнаровського цього періоду, бо не залишив за собою жодних тривкіших слідів. Також не залишилося жодних даних про його сестру, яка, правдоподібно, вийшла заміж за якогось шведського шляхтича, або жила деось із своєю матір'ю.

Ще в 1751 р. звертався Станіслав до шведського уряду²⁰⁾ в справі допомоги — але безуспішно. Остання вістка про Станіслава Войнаровського датується 1754-им роком, в якому він гостював у Григорія Орлика, а навіть деякий час служив в його полку²¹⁾. Два роки опісля Станіслав покидає Францію і зникає безслідно зі сторінок історії. Дуже можливо, що він виїхав до Швеції, де проживали його приятелі, або до Польщі, де перебував брат Ганни Войнаровської — Хведір Мирович²²⁾. В кожному разі по 1756 році не знаходимо жодних джерел, які вказували б на дальшу життєву мандрівку роду Войнаровських.

¹⁷⁾ Енсен, цит. пр., ст. 188-189.

¹⁸⁾ Цікаво відмітити, що Ганна Вайнаровська ще в 1733 р. писала до свого брата, ген. осаула Федора Мировича, що перебував у Варшаві, в справі посілостей в Польщі. Зокрема йшлося про: 1. Село Маковичі з приналежностями, коло Володимирця на Волині, власність матері мого чоловіка. 2. Село Мазепинці в Київському воевідстві, власність гетьмана І. Мазепи, дядька мого чоловіка. 3. Ще одно село, котре має бути положене в Брацлавському воевідстві, в Житомирському повіті.

¹⁹⁾ Борщак, *Войнаровський*, ст. 99.

²⁰⁾ Енсен, цит. пр., ст. 189.

²¹⁾ Борщак, цит. пр., ст. 99.

²²⁾ Як відомо, представники роду Войнаровських проживали згодом у Галичині. Одним із визначних нащадків цього роду був о. Тит Євген Войнаровський-Столобут (1856-1938), визначний галицький суспільно-промадський діяч.

В цьому розділі автор має на увазі лише найближчу родину Андрія Войнаровського.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Автор цієї праці є свідомий скупости історичних джерел і літератури, що спричинилося до неповного насвітлення деяких періодів життя А. Войнаровського та його родини. Наприклад, «якутський період» Андрія, а також його раннє дитинство, через брак історичної документації, не вдалося задовільно реконструювати.

Як і в кожного історика під час аналізу та інтерпретації історичного явища, в автора виринула низка проблем, з якими частинно бажає поділитися з читачами. Тут у першу чергу насувається питання об'єктивізму інтерпретації історичних явищ, подій і діячів. Ідеться про якнайповніше насвітлення життєвого шляху А. Войнаровського, без огляду на те, що в певних періодах своєї діяльності він робив менші чи більші помилки. Ще М. Костомаров зазначував, що найвірніший друг народу це той, який не боїться правди й сміло розкриває його болячки. Історія жадного народу не складається лише зі світлих моментів. І лише на основі пізнання ясних і темніших сторінок нашої історії — ми зможемо вповні зрозуміти трагіку нашого минулого й усвідомити собі сучасні наші недомагання. У цьому криється сенс пов'язання історичного дослідження із сучасним і майбутнім нашого національного буття.

Історії не треба гльорифікувати — її треба розуміти. Нам не треба забронзовувати наших історичних діячів і ставити на них знак «табу», бо такий підхід є питомий лише незрілим народам з невідповідним культурним рівнем.

В українській історичній літературі дуже часто відчувається односторонній підхід в оцінці історичних діячів і достосування до нього власного політичного світогляду. В досліді така праця тратить на науковости й стає більш або менш удалим публіцистичним трактатом. Автор не думає на цьому місці розглядати проблему «морального осуду» в історії, що на думку багатьох дослідників лежить у царині філософії. Нам ідеться лише про підкреслення одної істини, на яку не завжди звертаємо належно увагу: майже кожна історична індивідуальність позначила свій життєвий шлях додатними й від'ємними сторінками діяльності, що їх у багатьох випадках промовчується або тенденційно насвітлюється.

Андрій Войнаровський не був винятком із цього природного закону життя. З одної сторони ми бачимо його безмежне довір'я і відданість гетьманові Мазепі, який рівнож зачислив свого сестринка до найвірніших своїх однодумців. З другого боку бачимо його негативне ставлення до провідних Мазепинців і відмову від тягару гетьманської булави. Це останнє його потягнення, як також боротьба за гетьманську спадщину були осуджені майже всіма українськими істориками.

Це правда, що Андрій Войнаровський мав цікаве інтимне життя і присвячував багато уваги збільшенню своїх матеріальних дібр, але рівночасно являється правдою його безперервне зацікавлення справами козацької нації, що наглядно й документарно відзеркалюється в його розмовах із чужинецькими дипломатами.

Вже невідомий автор «Історії Русів» згадував про А. Войнаровського як про «депутата народнього», якого Петро прийняв «поличниками та тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею». Хоч «Історію Русів» треба розглядати, як «історію історичної легенди України», проте вона відзеркалює політичний світогляд і історичну думку українських патріотів кінця XVIII-го століття.

Щоб представити моральний стан нашої Мазепинської еміграції в Бендерах, автор цієї праці наводить численні документи «Бендерської Комісії». Ці історичні акти, писані в гарячці взаємного обвинувачення Войнаровського й козацької старшини, дають нам багатий матеріал до розуміння причини конфлікту Мазепи, а згодом Войнаровського, з козацькою старшинською верствою. Ми бачимо, що великою трагедією нашої першої політичної еміграції в Бендерах була її внутрішня несповість, яка великим тягарем лежала на політичній діяльності Мазепинців.

В процесі писання цієї праці автор обмінювався думками з нашими істориками. Дехто з дослідників відраджував займатися Войнаровським — з огляду на його непопулярність, інші радили насвітлити позитивні риси його діяльності, мовляв, лише такий підхід доцільний для нашої сучасної справи. Автор у свою чергу заступає погляд, що кожне історичне явище, кожна історична постать повинні стати об'єктом докладної історичної аналізи й висновків. Широке тло політичного життя Мазепинської еміграції дасть змогу читачеві зрозуміти й зацікавитися з важкими проблемами скитальців. З відповідної перспективи часу й при відповідному зрозумінні ритму доби Мазепи — яскравіше усвідомляємо й розуміємо наше минуле. І хоча для нас українців, протягом майже цілого історичного процесу, історія не стала «учителькою життя» — проте твердо віримо, що прийде час, в якому докладніше застанемось над нашим минулим і причинами його успіхів чи невдач і спроможемось на певний логічний висновок. Саме ця думка присвічувала авторові під час писання цієї праці.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Adlerfeld, Gustaf. *Histoire Militaire de Charles XII., Roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultawa*. Amsterdam, 1740.
- Бантыш-Каменский, Н. Н. *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, тт. II і IV. Москва, 1898.
- Bardili, J. W. *Des weyland durchlaucht Prinzen Maximilian-Emanuel's Reisen und Campagnen durch Teutschland, in Polen und Lithauen, etc.* Stuttgart, 1730.
- Борицак, Ілько. «Orlikiana». *Хліборобська Україна*, кн. IV. Відень, 1922-1923.
- «Гетьман Пилип Орлик і Франція». *Записки НТШ*, СХХХІV-СХХХV. Львів, 1924.
- «Арешт Войнаровського» (Із серії «Європа й Україна»). *Записки НТШ*, т. 138-140. Праці Історично-Філософської Секції. Львів, 1925.
- «Шведчина й французька дипломатія». Всеукраїнська Академія Наук — Історична Секція. *Науковий Збірник*, т. XXVIII. Київ, 1928.
- (Borshak, Elie). "Early Relations Between England and Ukraine". *Slavonic Review*. Vol. X, no. 28 (1931).
- Великий Мазепинець Григор Орлик* — Генерал-поручник Людовика XV-го, 1742-1759 (Із серії «Франція й Україна». Студії про франко-українські взаємини в минулому, кн. IV). Львів: «Червона Калина», 1932.
- (Borschak, Elie). *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*. Extrait du *Monde Slave*. Vols. III, IV (1933); I, II, IV (1934); I (1935). N. p., MCMXXXV (1935).
- Войнаровський* — сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень, Львів: «Хортиця», 1939.
- Hryhor Orlyk*. *France's Cossack General*. Toronto, 1956.
- Burg, P. *Die schöne Gräfin Königsmarck*. Braunschweig, 1919.
- В. А. «Молдавскія свєденія о месте погребенія и могиле Мазепы». *Кіевская Старина*, за липень 1885 р.
- Василенко, Н. П. «Конституція Филиппа Орлика». *Ученые Записки Института Истории РАН ИИОН*, т. IV. Москва, 1929.

- (Vasylenko, Mykola). "The Constitution of Pylyp Orlyk". *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. Vol. VI, no. 3, 4 (21-22). New York, 1958.
- Westrin, Theodor. «Anteckningar om Karl XII:s orientaliska kreditorer». *Historisk Tidskrift*, utgiven af Svenska Historiska föreningen. Stockholm, 1900.
- Возняк, М. «Бендерська Комісія по смерті Мазепи». *Мазепа*. Збірник І. Праці Українського Наукового Інституту, т. 46 — Серія історична, кн. 5. Варшава, 1938.
- Voyages du Sr. A. de la Motraye, en Europe, en Asie et en Afrique. Où l'on trouve une grande variété de Recherches géographiques, ... Avec Des remarques instructives sur les moeurs, ... Comme aussi Des relations fidelles ...* (2 vols.). A la Haye, chez T. Johnson & J. Van Duren. MDCCXXVII (1727). Vol. II.
- Haintz, Otto. *König Karl XII von Schweden*. Vols. I, II, III. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1958.
- Гербилюк, Г. Ю. «Русско-польский союз и Жолковский стратегический план». *Полтава — к 250-летию Полтавского сражения*. Институт истории АН СССР і АН УССР. Сборник статей. Москва: АН СССР, 1959.
- Грушевський, Михайло. «Шведсько-український союз 1708 р.». *Записки НТШ*, т. ХСІІ, кн. 4. Львів, 1909.
- «Документы об Андрее Войнаровском и Филиппе Орликѣ, извлеченные из иностранных архивов проф. В. Н. Александренком и изданные под редакцией и с примечаниями В. А. Кордта». *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*, т. II. Изд. Киевской Комиссии. Киев, 1916.
- Сенсен, Альфред. «Родина Войнаровських в Швеції». *Записки НТШ*, т. ХСІІ, кн. 6. Львів, 1909.
- (Jensen, Alfred). *Mazepa*. Lund, 1909.
- Історичні монографії Миколи Костомарова*, т. X. *Мазепа*, часть I і часть II. Руска Історична Бібліотека під редакцією Олександра Барвінського, тт. XVII і XVIII. Львів, 1895 і 1896.
- Історія Русів*. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Нью Йорк: «Вісник» — ООЧСУ, 1956.
- Kapten Jefferyes' bref till engelska regeringen fran Bender och Adrianopol 1711-1714, fran Stralsund 1714-1715*. "Historiska handlingar". Vol. XVI, no. 2. Stockholm, 1897.
- Климкевич, Роман О. «Герб Андрія Войнаровського». *Вузли Дружби*. Бюлетень 7-го Куреня У.П.С. ім. Андрія Войнаровського — Ювілейне видання. Клівленд — Нью Йорк, 1960.
- Kogalniceanu, M. (ed.). *Fragments tirés de chroniques Moldaves et Valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, Charles XII, Stanislas Leszchynski, Demetre Cantimir et Constantin Brancovan*. 2 vols. Jassi, 1845.
- Konopczyński, W. *Polska a Szwecja (1660-1795)*. Warszawa, 1924.
- Polska a Turcja (1683-1792)*. Warszawa, 1936.
- Кордт, В. А. «Матеріяли з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII — поч. XVIII вв.». *Український Археографічний Збірник*, т. III. Київ: Археографічна Комісія АН УРСР, 1930.
- Костомаров, Н. И. *Собрание сочинений. Историческая монография и исследования*, кн. 6, т. XVI. *Мазепинцы*. Изд. «Литературного Фонда», 1905.
- Крупницький, Борис. *Гетьман Пилип Орлик, 1672-1742. Огляд його політичної діяльності*. Праці Українського Наукового Інституту, т. 42. Варшава, 1937.
- «Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу». *Записки Чина св. Василя Великого*, т. IV вип. 1-2. Жовква, 1932.
- «З життя першої української еміграції». *Праці Українського Іст.-Філ. Т-ва в Празі*, т. III. Прага, 1941.
- Гетьман Пилип Орлик (1672-1742) його життя і доля*. Вступна стаття Олександра Оглоблина. Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1956.
- Маркевич, Н. А. *История Малороссии*, т. I. Москва, 1842.
- Молчановський, Н. «Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы». *Киевская Старина*, 1903, т. 80, кн. 1.
- Nordberg, Göran. *Leben und Thaten Karl des XII*. Hamburg, 1742.
- Оглоблин, Олександр. «Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 ст.». *Державницька Думка*, ч. 4, за 1951 р. і *Батьківщина*, ч. 5-6, за 1959 р.
- Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Записки НТШ, т. 170. Праці Історично-Філософської Секції. Нью Йорк — Париж — Торонто: ООЧСУ — Ліга Визволення України, 1960.
- Оляничин, Д. «Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Георга Нордберга і Густава Адлерфельда». *Християнський Голос*, чч. 27-65, липень 1958 — червень 1960.
- Петров, Н. *Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве*, вып. I. Москва, 1892.
- «Письмо Орлика к Стефану Яворскому». *Основа*, СПб., 1862, X.
- Сойко, Ів. «Портрет Андрія Войнаровського». *Мазепа*. Збірник II. Праці Українського Наукового Інституту, т. 47 — Серія історична, кн. 6. Варшава, 1939.
- Соловьев, С. М. *История России с древнейших времен*, т. XVIII. Москва, 1868.

- Steltzner (ed.). *Nachrichten von Hamburg, 1709-1726*. Vol. V: Anon. *Beschluss des Versuchs einer zuverlässigen Nachricht von dem kirchlichen und politischen Zustande der Stadt Hamburg*. Hamburg, 1739.
- Theatrum Europaeum, 1716*. Überschrift: *Beschreibung Denckwürdiger Geschichte Ober- und Nieder-Sächsischer Gesch.*; Absatz: 1716 Wisnorovvsky aufs Czaaren Ordre in Hamburg arrestiret.
- Томашівський, С. «Мазепа й австрійська політика». *Записки НТШ*, т. ХСІІ. Львів, 1909.
- Фейгина, С. А. «Полтавская битва и зарубежная общественно-политическая мысль». *Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы*. Академия наук СССР. Москва: АН СССР, 1959.
- Feldman, Józef. *Polska a Sprawa Wschodnia 1709-1714*. Polska Akademia Umiejętności. Kraków, 1926.
- Fältväbels Jacob Johan Crafoords anteckningar 1702-1722. *Karolinska Krigares Dagböcker*. Lund: III, 1907.
- Fänrik Robert Petres dagbok 1702-1709. *Karolinska Krigares Dagböcker*. Lund: I, 1901.
- Шутой, В. Е. *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, 1700-1709*. Москва, 1958.
- «Позиция Турции в годы Северной войны 1700-1709 гг.». *Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы*. Академия наук СССР — Институт славяноведения. Москва: АН СССР, 1959.

ANDRIY VOYNAROVSKY

Summary

In this historical monograph the author deals with the political activity and colorful life of Andriy Voynarovsky, an Ukrainian nobleman during the first decade of the 18th century. The study is based on German, Swedish, French, English, Russian, Polish, and Ukrainian historical sources.

The author's narrative takes the reader through the most turbulent years of Ukrainian history in which Hetman Ivan Mazepa and his nephew Andriy Voynarovsky, together with other Cossack leaders, planned to liberate the Ukraine from Russian repressions. They joined King Charles XII of Sweden in his campaign against Peter I in 1709. Charles XII and Mazepa were defeated by overwhelming Russian forces in the famous battle of Poltava on July 8, 1709 and were forced to escape to Turkey. Being the only nephew of Hetman Mazepa, Voynarovsky was naturally considered in Ukrainian and foreign political circles as his successor.

During the war he was appointed by Mazepa as liaison officer between the Swedish and Ukrainian armies. On October 2, 1709, Hetman Mazepa passed away and Voynarovsky inherited all his treasures. At that time Voynarovsky was very close to Charles XII and became his advisor in East European affairs as well as his trustee. In 1710 Voynarovsky started his diplomatic activities and was sent by the Swedish King to Constantinople, where he met many foreign diplomats from England, Austria, France and other countries which were interested in stopping Russia's expansion in Eastern and Northern Europe. The Swedish King and the Ukrainian Cossacks in exile planned to form a coalition with the Turkish Empire and the Crimean Chanate against Russia in order to liberate the Ukraine. After a few unsuccessful ventures in this direction, the Swedish King and the "Mazepyntzi," followers of Mazepa, left Turkey and went to Western and Northern Europe.

Voynarovsky at first went to Vienna and later to Hamburg, which at that time was a free city. Here in 1716 he was captured by the Russian secret service and deported to Russia. Peter I was aware of Voynarovsky's excessive political activity, especially his contacts with the British diplomat Lord Matheson in Hamburg, who left very interesting notes reporting "Woynarovski's anti-Muscovite" attitude. For this activity the Russians captured and deported him to Siberia. This Russian violence, which occurred in a neutral city, caused significant reaction in Western Europe. Such well known European periodicals as "Theatrum Europaeum," "Gazette de France," "Moderate Intelligencer," "Le Clef du Cabinet" and others, interpreted this event with great regret and disapproval, emphasizing the Russian political barbarism. The well known contemporary German scholar J. Huebner, in his work "Kurtze Fragen aus der politischen Historie" (1721), interpreted Voynarovsky's kidnapping as a classical example of the violation of international law. French, Austrian, British, Swedish and other governments through their representatives in Hamburg demanded the immediate release of Voynarovsky. All of these objections did not influence the decision of Peter I, and Voynarovsky was sent to Siberia for the remainder of his life. The Russian government never was human towards its political opponents, and Voynarovsky was no exception. He lived over 20 years in Yakutsk, Siberia, where he died in 1740s.

The author deals in the last chapter with Voynarovsky's immediate family, who lived in Sweden and Western Europe.

ANDRIJ WOJNAROWSKYJ

Zusammenfassung

Der Autor versucht in seiner historischen Monographie den ukrainischen Edelmann der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts — Andrij Wojnarowskyj, dessen politische Tätigkeit und sein Leben vorzustellen. Für seine Arbeit benutzte er zahlreiche historische Quellen: englische, französische, polnische, russische, schwedische und ukrainische Urkunden, sowie andere diesbezügliche Literatur. Die Erörterung des Materials führt den Leser in die turbulentesten Jahre der ukrainischen Geschichte. Hetman Mazepa und sein Neffe Andrij Wojnarowskyj unternahmen mit anderen Kosakenführern einen entschlossenen Versuch die russischen Repressalien gegenüber der Bevölkerung in der Ukraine zu beenden. 1709 kam es zum Militärbündnis zwischen Hetman Mazepa und dem schwedischen König Karl XII. gegen den Moskauer Zaren Peter I.

Der Neffe Mazepas, Andrij Wojnarowskyj, wurde beauftragt, den Dienst eines Verbindungs-offiziers zwischen den ukrainischen und schwedischen Armeen zu leisten. Die schwedisch-ukrainischen Beziehungen waren sehr wesentlich für die politischen Konzeptionen Mazepas, um der Ukraine politische Unabhängigkeit zu sichern und den gesamten Raum der Hetmanukraine von der Herrschaft Moskaus zu befreien.

Karl XII. und Mazepa mußten sich nach dem für sie unglücklichen Ausgang der Schlacht bei Poltawa am 8. Juli 1709 nach Bender, das damals den Türken gehörte, zurückziehen. Dort starb wenig später Mazepa am 2. Oktober 1709. Nun fiel dem Wojnarowskyj die Erbschaft von dem großen Vermögen und der politischen Konzeptionen Hetman Mazepas zu.

Wojnarowskyj stand Karl XII. sehr nahe. Er wurde 1710 von dem König nach Konstantinopel mit der Aufgabe gesandt, diplomatische Verbindungen mit den Vertretern Englands, Frankreichs und anderer Staaten aufzunehmen, um die Expansion Moskaus in Ost- und Nordeuropa zu verhindern. Karl XII. und die Kosakenbefehlshaber bemühten sich, eine Koalition mit den Türken und

Krimtataren zustande zu bringen, um mit ihrer Hilfe die Befreiung der Kosakenrepublik von der russischen Gewalt zu erreichen; ihre Bemühungen waren jedoch ohne Erfolg. Deshalb verließen die Schweden und die „Mazepynzi“ (Kosaken und Anhänger Mazepas) die Türkei und traten den Marsch nach West- und Nordeuropa an. Die Kosaken zogen es vor, alle Unbequemlichkeiten eines unsicheren Wanderlebens zu ertragen, als die trügerische Ruhe der Unfreiheit.

Unterwegs besuchte Wojnarowskyj Wien, um diplomatische Beziehungen aufzunehmen. Später versuchte er dasselbe in der freien Hansestadt Hamburg. Dort wurde er 1716 von russischen Agenten auf verräterische Weise ergriffen, dem Zaren ausgeliefert und nach Ostsibirien verschickt. Peter I. wußte von Wojnarowskyjs politischer Aktivität, insbesondere von dessen Beziehungen zu dem englischen Diplomaten Lord Matheson in Hamburg und von dessen Berichten an seine Regierung über „Wojnarowsky's anti-muscovite activity“. Deswegen veranlaßte Peter I. Wojnarowskyj zu verhaften und unschädlich zu machen.

Die russische Maßnahme wurde bald in der neutralen Stadt Hamburg bekannt und führte zu einer regen Reaktion in Westeuropa. In zahlreichen damaligen Zeitschriften finden wir ausführliche Berichte über unerhörte, bei den Moskowitern übliche, politische Barbarei (Theatrum Europaeum, Gazette de France, Moderate Intelligencer u.a.) Der bekannte deutsche Forscher J. Hübner interpretierte in seinem Werk „Kurze Fragen aus der politischen Historie“ (1721) die russische Menschenentführung als klassisches Beispiel gegen die internationalen Gesetze. Die britische, französische, österreichische und schwedische Regierungen forderten seinerzeit, daß Wojnarowskyj sofort auf freien Fuß gesetzt werde, aber Peter I. ließ seinen Häftling nach Sibirien verbannen und dort elendig umkommen. In Jakutsk weilte Wojnarowskyj über 20 Jahre, dort starb er um das Jahr 1740. Nähere Umstände über sein Leben in der Verbannung sind uns nicht bekannt.

Im letzten Kapitel der Monographie befaßt sich der Autor mit den näheren Angehörigen der Familie Wojnarowskyj, die in Schweden und in anderen Ländern Westeuropas im Exil lebten.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Август II, поль. кор., 64, 102
 Александренко В. Н., історик, 10
 Анненков Іван, моск. полк., 91
 Антонович Марко, історик, 11
 Апостол Данило, полк. миргородський, 90
- Балюз Жан-Казимир, фр. дипломат, 52
 Баптист Саварі, 107
 Безенваль, фр. дипломат, 53
 Берчені, маляр, граф, 110, 111
 Бестужев-Марлінський А., письм., декабрист, 97
 Бестужев, моск. дипломат, 106
 Беттігер Фрідріх, моск. резидент, 63, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 78, 80, 86, 87, 91
 Бельке, граф, 104
 Белькін, княгиня, 70, 72, 74
 Бистрицький Іван, гетьм. адміністратор, 37, 47
 Борщак Ілько, історик, 10, 12, 17, 18, 32, 51, 54, 61, 62, 66, 74, 82, 88, 89, 106, 109
 Брюховецький Іван, гетьман, 37, 38
 Бурхардт, прус. резидент, 77
- Вейгерін Семен, козак, 103
 Велінг, швед. ген., 76, 79, 86
 Витуславський, шляхтич, 12
 Витуславська Маріянна, див. під Маріянна
 Вітворт Чарлз, англ. дипломат, 20
 Возняк Михайло, історик, 10, 35, 43
 Войнаровська Ганна, див. під Мирович Ганна
 Войнаровський Станіслав, син Андрія і Ганни, 57, 62, 98, 108, 110, 111
 Войнаровський Ян, тато Андрія, 13
 Вольфберг, полк., 77
- Гелленберг Андерс, швед. слуга Андрія Войнаровського, 94, 95
 Генкен, швед. барон, 102

Герцик Григорій, ген. осаул, 103
Герцики, рідня гетьманші Орликової, 57
Гординський Святослав, поет, 96
Гордієнко Кость, кошовий Січі, 27, 35
Горленко Дмитро, полк., 27, 35, 49, 54
Грушевський Михайло, історик, 25
Грушкевич Микола, лікар, 11

Гальдден, шпiон, 69
Голіцин Д. М., моск. полководець, 22, 37

Дашкул, моск. агент, 104, 105
James Jefferyes, англ. капітан, 55
Девлет-Гірей, крим. хан, 54
Довгополий, ген. суддя, 37, 54
Долгорукий В., моск. дипломат, 68
Долгорукий Г., моск. дипломат, 103
Дольська Ганна, княгиня, 40, 90
Дюфус, яacobинський лiдер, 78

Ереншільд, 75
Ерман Георг-Адольер, фізик, 97

Енсен А., швед. славіст, 10, 20, 49, 94, 103

Калгі-султан, приятель гетьманіча Г. Орлика, 34
Кампредон, фр. посол, 93
Карло IV, австр. імператор, 85
Карло XII, швед. кор., 22, 24, 25, 26, 28, 30, 34, 35, 42, 43, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 67, 77, 79, 88, 98, 99, 100, 102, 103, 111
Картерет, англ. амбасадор, 67
Катерина, цариця, 82, 83
Кенігсмарк Аврора, швед. аристократка, 18, 64, 69, 70, 74, 82, 83, 85
Клінгерштерн Кастеній, полк., кор. камергер, 42
Кожуховський, полк., зять Брюховецького, 37
Кордт В. А., історик, 10
Костомаров М., історик, 11, 89, 90, 91, 112
Кочубей В., ген. суддя, 18, 19, 44, 45
Кохен І. Г., радник канцелярії, 42
Кроковський Йоасаф, проф. КМА, 14

Кронгіельм, швед. граф, 102
Кропотов, моск. полководець, 56
Крупницький Б., історик, 26, 34, 49, 52, 56, 106
Кубійович В., географ, 11
Курцрок, нім. дипломат, 79, 80, 81

Ланчинський, моск. амбасадор, 66
Левенгаупт, швед. ген., 90
Лельгефель, прус. резидент, 56
Лещинський Станислав, поль. кор., 90, 110
Ломиковський Іван, ген. обозний, 27, 35
Людовік XIV, фр. кор. 53
Лягерберг, през. швед. Станів, 101
Лягеркрона, швед. ген., 40

Мазепа Іван, гетьм., 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 56, 62, 67, 68, 71, 74, 78, 79, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 111, 114

Максиміліян Емануїл, кн., 27
Максимович Іван, ген. писар, 54
Марія Магдалина Мазепина, ігуменя, 12, 13, 17
Маріянна (Витуславська, черниця Марта), 12
Марковичі, коз. старш. рід, 14
Матвеев Андрей Артемович, моск. дипломат, 62
Матесон, англ. дипломат, 66, 77, 78
Матюшкін, моск. капітан, 68
Меншиков Александр, моск. кн., 19, 22
Мигура Іларіон, гравер, 17
Мирович Ганна (Забіла), дружина А. Войнаровського, 32, 33, 34, 59, 61, 75, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108

Мировичі, коз. старш. рід, 14, 106
Мирович Федір, ген. бунчужний, 27, 35, 110, 111
Міллер Г. Ф., нім. учений, 96
Міяковський В., історик, 11
Многогрішний Дам'ян, гетьм., 37, 38
Мюллерн Г. Г., швед. канцлер, 32, 42

Найгебауер Мартин, післанець швед. короля, 53, 54
Нахимовський Федір, жид. роду, дипломат на службі гетьм. Мазепи й Орлика, 57

Немиричі, коз. старш. рід, 13

Обидовський Іван, полк., 12, 14, 19, 38

Обидовський Павло, шляхтич, 12

Обрі де ля Мотрей, фр. турист, 56

Остерман, агент, 106

Оглоблин Олександр, історик, 11, 14, 19, 49, 88

Олександра Степанівна, сестра гетьм. Мазепи, мати А. Войнаровського, 12, 13

Олексій Петрович, царевич, 85, 88

Орлик Анна з Герциків, гетьманша, 32, 33, 98

Орлик Григорій, гетьманич, 34, 88, 108, 109, 110, 111

Орлик Пилип, генер. писар, гетьман, 19, 27, 29, 32, 34, 35, 43, 44, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 60, 67, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 98, 103, 104, 106

Петре, швед. хор., 24

Петро I, цар, 13, 25, 52, 63, 67, 68, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 95, 96, 103, 106

Полуботки, коз. старш. рід, 14

Понятовський Станислав, поль. ген., 42, 53, 54

Прокопович Теофан, проф. КМА, 14

Пуссен, фр. дипломат, 77, 79, 82, 84

Рилев Кондратій Федорович, рос. поет, декабрист, 10, 11, 95, 96, 97

Рінг, учитель, 108

Ротліб, швед. дипломат, 70, 79

Румянцев О., адъютант царя, 68, 69

Сава, іллірійський вельможа, 40

Самойлович Іван, гетьм., 12, 29, 37, 38, 43

Самойлович Семен, Юрко і Яків, гетьманичі, 37

Сенявський А. поль. коронний гетьм., 20

Сігрот, швед. полк., 25

Скоропадські, коз. старш. і гетьм. рід, 14

Слава, мітол. божище, 17

Сойко І., мистецтвознавець, 10, 17

Сольдан, 105

Суттон Роберт, англ. дипломат, 54

Терсієр де, фр. дипломат, 109

Толстой П. А., моск. дипломат, 26, 55, 68, 85

Торсі де, фр. міністер, 52

Ульріка Елеонора, донька А. Войнаровського, 62, 98, 108

Ульріка Елеонора, сестра Карла XII, 26, 29, 100

Флемінг, граф, 102

Фрідріх Август, саксонський електор, 18

Ханенки, коз. старш. рід, 14

Хмельницький Богдан, гетьм., 43, 90

Хронос, міт. божище, 16

Цедеркрайц, швед. дипломат, 93

Цедергієльм, швед. дипломат, 107

Чарниш Іван, гетьм. канцелярист, 19, 20

Четвертинський Юрій, зять Самойловича, князь, 37

Шаміссо Адальберт, нім поет, 11, 97

Шафіров, віцеканцлер, 68

Шевченко Тарас, 11

Шереметев Б. П., моск. фельдмаршал, 22, 82

Штамбке, дипломат, 93

Яворський Стефан, проф. КМА, 14

Ягусінський (Ягужинський), агент, 105

Якубовський Андрій, слуга А. Войнаровського, 92, 94

Ясинський Варлаам, проф. КМА, 14

З М І С Т

Передмова проф. Олександра Оглоблина	5-7
Вступ	9-11
<i>Розділ I.</i>	
Молоді роки Андрія Войнаровського	12-23
<i>Розділ II.</i>	
Участь в українсько-московській війні і відхід до Бендер	24-31
Смерть Мазепи	27-31
<i>Розділ III.</i>	
Побут у Бендерах	32-48
Войнаровський і Бендерська комісія	34-48
<i>Розділ IV.</i>	
Вибір нового гетьмана і політична діяльність Войнаровського	49-58
<i>Розділ V.</i>	
Войнаровський в Європі	59-67
Завіщення Войнаровського	61-62
Приїзд до Гамбургу	63-67
<i>Розділ VI.</i>	
Схоплення Войнаровського	68-85
<i>Розділ VII.</i>	
Шляхом царських в'язниць і заслання	86-97
<i>Розділ VIII.</i>	
Родина Войнаровського	98-111
<i>Розділ IX.</i>	
Заключне слово	112-114
Бібліографія	115-118
Summary	119-120
Zusammenfassung	121-122
Показник імен	123-127

ІЛЮСТРАЦІЇ

Портрет Андрія Войнаровського з гравюри Іл. Мигури вик. Богдан Маланій	8
Гравюра Іл. Мигури з портретом А. Войнаровського	15
Портрет Гетьмана Івана Мазепи	21
Портрет Короля Карла XII	23
Портрет Аврори Кенігсмарк	65